MAGYAR NÉPRAJZ V.

NÉPKÖLTÉSZET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉPBALLADA

A legtöbb európai népnek egyetlen igazi, hagyományos énekelt-verses elbeszélő műfaja van, ez a ballada. Vele egy időben és különösen utána sokféle többé-kevésbé hagyományos vers tűnt fel a népek hagyományában, amelyek több-kevesebb vonásban hasonlítanak a balladára. Ilyenek a késő feudális epikus énekek az angoloknál, skandinávoknál; ilyenek nálunk a helyi események jól-rosszul megénekelt elbeszélései, amelyek itt-ott balladai fordulatokat használnak fel, de egy kis területen, esetleg egyetlen faluban élnek rövid életet; valamint ilyenek a legendák már jobban folklorizált, mégsem igazán népköltészeti alkotásai. Ezeket is sokszor balladáknak nevezik, és a balladák közé sorolják a gyűjteményekben. Magunk azonban csak a műfaj tipikus darabjaiból vonjuk el a ballada meghatározását, és csak azokat vonjuk be tárgyalásunkba. (A továbbiakban mindig összefoglaló munkám – Vargyas 1976 – címeivel és típusszámaival jelölöm a balladákat, ahol az érdeklődő további adatokat és bizonyítást talál.) Lássunk mindenekelőtt egy példát (**1.** Az elégetett házasságtörő. Vargyas 1976: II. 1. sz.) a ballada tipikus sajátosságaira:

– Menj el uram, menj el, aj ki Kolozsvárra,
Aj ki Kolozsvárra, apám udvarába,
Hozd el onnan, hozd el a nagy vég vásznakat,
A nagy vég vásznakat, s ingyen kapott gyolcsot!
– Ne menj apám, ne menj, aj ne menj hazól ki:
Anyámasszony bizony Barcsait szereti!
– Hallod asszony, hallod, mit ebeg e gyermek?!
– Ne hidd, édes uram, – részeg az a gyermek!
Aval elindúla az asszony szavára,
Az asszony szavára, aj ki Kolozsvárra.
Mikor fele utját elutazta volna,
Csak eszibe juta küssebb gyermek szava.
Ahajt megfordula, hazafelé tére,
Hazafelé tére, hazájába ére.
– Nyiss ajtót, nyiss ajtót, asszony-feleségem!
– Mingyár nyitok, mingyár, édes jámbor uram!
Hadd vessem nyakamba viselő szoknyámat,
Hadd kössem előmbe az előruhámat!

– Nyiss ajtót, nyiss ajtót, asszony-feleségem!
– Mingyár nyitok, mingyár, édes jámbor uram!
Hadd húzzam lábomba fejelés csizmámat!
Hadd kössem fejemre viselő ruhámat!
– Nyiss ajtót, nyiss ajtót, asszony-feleségem!
Aj, mit tuda tenni, ajtót kelle nyitni.
Add elé, add elé a nagy láda kólcsát!
– Nem adom, nem adom a nagy láda kólcsát:
A szomszédba jártam, kerten átalhágtam,
A nagy láda kólcsát ottan elhullattam, –
Hanem megtaláljuk szép piros hajnalkor,
Szép piros hajnalkor, világos viradtkor!
Ahajt csak bérugá gyontáros ládáját,
Végig lehasítá az egyik oldalát:
Csak kihengeredék Barcsai belőle, –
Aj, kapja a kardját, fejit vevé vélle.
– Hallod feleségem, hallod asszony, hallod:
Három halál közzül, melyiket választod?
Avagy azt választod, hogy fejedet vegyem,
Vagy selyem hajaddal házat kisöpörjem,
Avagy azt választod: reggelig virasztasz,
Hét asztal vendégnek vígon gyertyát tartasz?!
– Három halál közzül én is azt választom:
Hét asztal vendégnek vígon gyertyát tartok.
– Inasom, inasom, én küssebb inasom,
Hozzad elé, hozzad a nagy vég vásznakat,
A nagy vég vásznakat, ingyen kapott gyolcsot!
Fejinél kezdjétek, talpig tekerjétek,
A sok ingyen gyolcsot fejire kössétek!
Fejinél kezdjétek, talpig szurkozzátok,
Talpánál kezdjétek, végig meggyujtsátok!
Fejihez állítok egy oláh furulyást,
Lábához állítok egy cigán hegedűst –
Fujjad, oláh, fujjad az oláh furulyát,
Huzzad, cigán, huzzad a cigán hegedűt,
Fujjátok széltibe, huzzátok ízibe:
Mostan hadd vigadjon feleségem szive!

(Udvarhelyszék; MNGy I. 149)

E műfaj egyik legfeltűnőbb sajátsága a rövidség. A fenti ballada 55 sorban mondja el egy házasságtörés és a szörnyű büntetés történetét. Ez általában jellemző a balladára: néha még 20 sorban is el tud mondani egy hatásos történetet, de 100 sornál többet ritkán találunk legjellemzőbb darabjaiban. Ezt másik sajátságának köszönheti: tömör, kihagyásos fogalmazásának. A ballada mindig csak a legfontosabb mozzanatokat adja elő, a lényegteleneket, amelyek nélkül is megértjük az eseményeket, elhagyja. Példánkban nem tér ki rá, hogy a férj keresgéli az elbújt szeretőt, s végül rájön, hol lehet; mindjárt

a megtalálással folytatja a jelenetet. A legfontosabb jelenetek a szereplő személyek közti összeütközések; ezért a ballada drámai formában adja elő az eseményeket, többnyire a szereplők szájából hangzik el minden, vagy párbeszéd, vagy monológ formájában. Példaszövegünkben már a problémát is három személy egymáshoz intézett szavai világítják meg. S az egész költeményben 11 elbeszélő sor van, amely harmadik személyben mondja az eseményeket, a többit mind a szereplők szavaiból tudjuk meg. S amit megtudunk: a balladai történetek mindig emberek közti összeütközések, emberi viszonyokból fakadó tragédiák vagy emberek komikus viselkedése. A szereplőket mindig lélektani helyzetekben ábrázolják: amint félelmében megzavarodva próbál naiv kibúvókhoz folyamodni, mint a rajtakapott asszony, aki kétségbeesetten halogatná az ajtónyitást meg a láda kulcsának átadását, vagy a férj bosszújának kitörése a végső parancsokban.

A ballada két fontos sajátsága viszont nem figyelhető meg példánkon: hogy mindig énekelt és mindig strofikus a formája. Nem mintha eredetileg nem lett volna ez is énekelt és strofikus, de az egykori gyűjtő nem jegyezte fel. Könnyű volna ugyan helyreállítani a strófákat: minden két-két sor egy versszak, kivéve a 43–45. sorokat, ahol egy szövegsor a megismételt dallamsorra mehetett, s a versszak három sorból állt. Ez igen közönséges a balladai előadásban. Hogy mégis meghagytuk az eredetileg közölt formában, azért van, mert nem tudjuk: 4 × 6-os vagy 4 × 12-es sorokból álltak-e versszakai, s lehettek többször is ismétlései. A föl nem jegyzett dallamot pedig semmi módon nem tudjuk pótolni.

Összegezve tehát: a ballada énekelt strófákban előadott rövid, tömör történet, többnyire egyetlen fő jelenetre koncentrálva, amely emberi összeütközéseket ad elő, a szereplőket lélektani helyzetekben, drámai jelenetekben ábrázolja, lehetőleg párbeszédekkel és monológokkal.

TÉMÁK

Ezek után vegyük sorra, milyen témákat találunk a magyar balladákban. Ebben az áttekintésben nem a balladák szerint haladunk, elmondva tartalmukat, hanem a témalehetőségek, konfliktushelyzetek szerint; ezekből ugyanis egy-egy balladában több is lehet. Például a Két kápolnavirág **(9.)** balladánkban a halállal elválasztott szeretők, illetve a megölt kedvese után halálba menő szerető témája mellett olyan társadalmi konfliktusok is jelen vannak, mint a főúr és a jobbágy közti szerelem lehetetlensége, a családfő hatalma a párválasztásban, illetve az ezek ellen való tiltakozás. Jobb tehát, ha a konfliktuslehetőségeket vesszük sorra, s úgy tekintjük át balladáink tartalmát, hogy milyen problémák kimondására született meg a ballada műfaja.

A legfontosabb témakör a *szerelem*. Ebben 24 további témalehetőséget találunk. Kizárólag a *hűség*ről szól két balladánk, a Hűségpróba **(43.)**, ahol a hosszú távollét után hazatérő férfi saját halálhírével teszi próbára kedvesét, valamint a Párjavesztett gerlice **(44.)**, aki bánatában nem iszik tiszta vizet, nem száll zöld ágra, s ugyanúgy elutasítja a csábítást, mint az előbbi ballada hősnője. Hasonló ehhez a *szerelem a síron túl* témája: Két kápolnavirág **(9.)**, A megszólaló halott **(65.)**, aki a sírból kiszól szeretőjéhez és meggyászolását köti lelkére, amit az meg is ígér, valamint a Megégett a cserény **(133.)**, a benneégett juhász szeretőjének gyászáról. A Két kápolnavirág **(9.)** egy változatát egész terjedelmében bemutatjuk (Vargyas 1976: II. 28. sz.):

1. Engedje mög édösanyám,
Édesanyám, Gyulainé,
Hadd vegyem el Kádár Katát,
Kádárnénak szép leányát!

2. Nem engedem, édes fiam,
Édes fiam, Gyulai Márton.
Elég vagyon nagy uraknak,
Végy el abból tésis egyet.

3. Nem kell nekem édös anyám,
Nagy uraknak szép leánya.
Csak kell nekem Kádár Kata,
Kádárnénak szép leánya.

4. Hol vagy, hol vagy jó kocsisom:
Nyergeld meg a hátas lovam!
Felfordul a szürke lóra,
Ugy indul a hosszu utra.

5. Ezt meglátta Kádár Kata,
Kaput nyitott Kádár Kata.
Ne nyiss kaput Kádár Kata,
Met nem azért jöttem én ma.

6. Met nem azért jöttem én ma,
Hogy itt veled mulatozzak;
Hanem azért jöttem én ma,
Hogy tőled végbucsut vegyek.

7. Állj, meg, állj meg, Gyulai Márton,
Hogy adjak egy fehér ruhát!
Véres lesz a fehér ruha,
Akkor tudd meg, hogy meghótam.

8. Beletevé tarsolyába,
Ugy indula hosszu utra,
Egyszer néz a tarsolyába,
S vérré vált a fehér ruha.

9. Aval csak visszafordula,
S talált egy szölöpásztorra.
Jó napot te szölöpásztor!
Hozta Isten, Gyulai Márton!

10. Mond meg nekem szőlőpásztor,
Mi hir vagyon a faluba?
Semmi rosszat nem hallottam,
De kelmedről elég rosz van.

11. Elvesztették Kádár Katát,
Kádárnénak szép leányát,
Belevették a nagy tóba,
A feneketlen nagy tóba.

12. Jere velem szőlőpásztor,
Feneketlen tó martjára!
Neked adom szürke lovam,
Szürke lovam paripámat.

13. Elmenének a nagy tóhoz
Feneketlen tó martjára:
Itt vagy-e, szólj, Kádár Kata!
Kádárnénak szép leánya!

14. Itt vagyok, Gyulai Márton,
Itt vagyok, de már meghalok.
Beleszökék a nagy tóba,
A feneketlen nagy tóba.

15. Meghallá ezt Gyulainé,
Vizi buvárt kerestete:
Mind a kettőt kivéteté
Feneketlen tó martjára.

16. Az egyiknek csináltatott
Fejér márványkő koporsót,
A másiknak csináltatott
Sárga márványkő koporsót.

17. Az egyiket temetteté
Az oltárnak eleibe,
A másikat temetteté
Az oltárnak háta megé.

18. Az egyiken emelkedék
Levél nélkül rozsmarin szál,
A másikon emelkedék
Szára nékül szép szekfüszál.

19. Azok mindaddig nőlének,
Mig összeölekezének.
Meglátá ezt Gyulainé,
S mind a kettőt leszakasztá.

20. Szóval mondja Márton fia:
Átkozott légy, édös anyám!
Éltünkben sem hagytál békét,
Hótunk után sem hagysz békét.

21. Viz előtted megáradjon,
Sár utánad felfakadjon,
Az ég téged meg se áldjon,
Az ég téged meg se áldjon!

22. A kenyered kővé váljék,
Mosdóvized vérré váljék,
Törülköződ meggyulladjon,
Tőle orcád lángra gyuljon!

(Kadicsfalva, Udvarhely; Bartalus 1873–1896: III. 7. sz.)

Mint említettük, evvel a balladával még több más témával kapcsolatban fogunk találkozni. A következő téma: *veszély vállalása szeretőért*, idetartozik A hajdúkkal útnak induló lány **(19.)**, aki szeretőjét akarja felkeresni, s anyja intelme ellenére elmegy a hajdúkkal, akik megölik és kirabolják; továbbá a Két királygyermek **(37.)**, ahol az elzárt lányhoz szeretője a tengeren úszva akar eljutni, de vízbe fúl. *Hűtlenség* példája Az esküvőre hazatérő kedves **(47.)**, akinek távollétében szeretőjét máshoz kényszerítik, s az esküvőn bánatában mindkettő meghal, valamint egy ritka szöveg, a Búcsú a szeretőtől **(59.)**, és egy ponyvaballada: Öngyilkos elhagyott szerető **(99.)**. (Ebben az áttekintésben minden, kötetünkbe felvett balladát idézünk; egyébként a ponyvaballadákról külön fejezet készült.) A „hűtlenség"-hez szorosan kapcsolódik az *elválás*. Az előbb említett **59.** képviseli. Fontos balladáinkban a *tiltott szerelem*. Az Este guzsalyasba **(82.)** balladában ez még csak a szülői fenyítés derűs hangú elbeszélése, bár teljesebb változatában már lázadás a szülői beavatkozás ellen (a lány a fenyítés után elszökik hazulról, találkozik kedvesével, és a tanulság a szülők ellen hangzik el a végén), két új balladában viszont már komoly, sőt tragikus a tartalom (**121.** Bárólány és juhász; **122.** Bárókisasszony és gulyás). Az *elválasztott szeretők* témát A hajdúkkal útnak induló lány **(19.)** és a Két királygyermek **(37.)** képviseli. Ezen belül halállal elválasztott szeretőről szól a **9.** Két kápolnavirág, **44.** Párjavesztett gerlice, **65.** A megszólaló halott, **133.** Megégett a cserény. *Csábítás* okozza a bonyodalmat a híres Molnár Anna-történet, Az elcsalt menyecske **(3.)** és közeli rokona, A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske **(5.)**, valamint A töröktől hazaszökött lány **(30.)** elején. Ezekben az elcsábított elhagyja csábítóját (vagy megöli) és visszatér. *Csábítás* – kísérletek után – *tetszhalállal*, de a szerelmesek egyesülésének érdekében – ez a tárgya a Csudahalott **(68.)** balladának végig. S a csábítás után elhagyják a lányt a Pávás lány **(93.)** valószínűleg ponyváról származó történetében. A *csábítás visszautasítása* viszont már a *hűség* témában szerepelt **(43., 44.)**. Igen kedvelt téma a

szerető elnyerése fokozatokban, amikor ismétlődő szövegrészekben változik valami, amivel továbbjutunk a cél elérésében. Ilyen az előbb említett Csudahalott (**68.**), a Sírdogáló János (**70.**), akit a szerelemre vágyó asszony fokozatosan enged be a házba, a székre s végül az ágyba; a Révészek nótája (**72.**) és a Szolga és asszonya (**73.**), amelyeknek egyaránt az a tartalma, hogy valaki hiába ajánl fel különböző értékeket, míg végre magát kell adnia; a Hol háltál az éjjel cinegemadár? (**77.**) is olyan fokozatos eljutást mond el az ágyig, mint a Sírdogáló János (**70.**), és a Járjad pap a táncot! (**131.**) néhány versszakában is elutasítja a pap a táncolást mindaddig, míg menyecskét nem ajánlanak föl érte. Rokon téma a *szerető elnyerése szolgálattal*. Ez csak kiindulás a Bátyja üldözi húga jegyesét (**40.**) és a Fülöp császár (**55.**) töredékben, de teljes tartalma az előbbi, Szolga és asszonya (**73.**) derűs balladának. A *félénk szeretőt* gúnyolja ki a **70.** Sirdogáló János és a **71.** Gyáva szerető. *Szerelmi bánat*ról szól egy homályos, töredékes szöveg: **57.** Vétessék ki szólló szívem. Négy balladánk tárgyalja az *állapotos lány* problémáit: a Szégyenbe esett lány (**10.**), akit kivégeztet anyja, s a későn érkezett vőlegény már csak öngyilkos tud lenni kedvese holtteste fölött; a Magzatgyilkos lány (**23.**) megöli újszülöttét, s szintén halállal bűnhődik érte; a Háromszoros magzatgyilkos (**24.**) háromszor teszi el újszülöttét, s börtönben szenvedi meg tetteit; végül a Visszavitt menyasszony (**83.**) komikusan fogja föl a témát: az állapotosan kapott menyasszony a nászmenetben szüli meg gyermekét, s a becsapott vőlegény visszaviszi az apai házba. Egy derűs hangú ballada témája, hogy a lány *erőszaktétel után kiköveteli a házasságot:* **81.** A gunaras lány. Az *elrabolt lány* viszontagságait három balladánk tárgyalja: **29.** A törökrabolta lány, **30.** A töröktől hazaszökött lány, **31.** Katonák által elrabolt lány. Közülük az első (**29.**) szüzessége védelmében beleugrik a Dunába. Ellenkezőleg, *a lány feláldozza szüzességét* bátyja életéért, de rászedik, és megölik bátyját, mire a lány átkot mond a bíróra a Halálraítélt húga (**27.**) történetében. Ez egyúttal egy másik témát is jelent: *álnok bíró lánytól szerelmet zsarol. Szerető szeretőt öl(ni akar)* – e téma nélkül nem lenne teljes a szerelem tragikus köre. Négy balladánkban jelenik meg ez a téma: **3.** Az elcsalt menyecske, **26.** Halálra táncoltatott lány, **98.** Az öngyilkos szeretőgyilkos, **123.** A meggyilkolt fonólány. A két utóbbi ponyva-, illetve új hangú ballada, de az első kettő a legszebbek közé tartozik, és több népnél kedvelt történet. A **3.**-ban a többszörös szeretőgyilkos meg akarja ölni az elcsábított asszonyt, akinek sikerül megelőzni őt, és visszatérni családi otthonába. A **26.**-ban a kicsúfolt szegény legény kérő áll bosszút a gazdag lányon. A *visszautasított kérő bosszúja* szegény–gazdag ellentéte nélkül is szerepel balladáinkban: Halálra hurcolt menyasszony (**11.**), ahol a lány a ráerőltetett házasság ellen tiltakozva nem hajlandó vőlegényének elismerni a kérőt, aki bosszúból ló farkához köti. *Barátok vetélytársak lesznek egy lányért* és megküzdenek egymással a **33.** Császár tömlöcéből szabadult úrfiak történetében és A gyilkos feladja magát (**126.**) változatainak felében (a többi változatban nem vetélytársát öli meg a legény, hanem anyját). Végül a szerelem témakörébe tartozik a *lánykérés* is, ami a Tündér Ilona (**56.**) töredékünknek egyedül kivehető tartalma, s erről szól a Hibás lány kérője (**76.**) is, ahol azonban a rosszul házasodót állítják be kissé komikusan.

Szorosan kapcsolódik a szerelem témájához, mégis külön kell tárgyalni a *házasság* konfliktusait, már csak azért is, mivel egyik legfőbb konfliktus éppen a szerelem hiánya. Például a *kényszerházasság* témakörében, ami a balladaalkotó közösséget nagyon izgathatta, mert hat (esetleg hét) balladánknak is ez a főtémája: **11.** Halálra hurcolt menyasszony, **12.** Halva talált menyasszony, **13.** Nászmenetben haldokló menyasszony, **14.**

A Lengyelországba eladott menyasszony, **15.** A menyasszony és a kakasok, **20.** Zsivány felesége (és talán a nem egészen világos **49.** Langos szép Ilona). A **11.**-ről már volt szó, a **12.**-ben és **13.**-ban a lány kétségbeesésében meghal, a többiben pedig csak az elkerülhetetlen sors az, ami megragadja a hallgatót. A fordítottja is igen gyakori balladáinkban, a *házasság tiltása, ellenzése*. Idetartozik a Két kápolnavirág **(9.)**, ahol az anya annyira ellenzi a házasságot, hogy meg is öleti a leányt, sőt még a szeretők sírjából kinövő virágot is leszakítja; az Anyai átok **(16.)**, ahol a mégis férjhez menő lányt anyja megátkozza, s az a nász után meg is hal; a Magyari császár Lázár fia **(48.)**, ami a Két kápolnavirág-téma egy rövidebb megfogalmazása; egy, már említett ponyvaballadánk, Az öngyilkos szeretőgyilkos **(98.)**, aki megöli a hozzá nem adott lányt, s utána magát; végül A gyilkos feladja magát **(126.)** történetnek azok a változatai, ahol az anyát öli meg a fia, mert nem engedte elvenni szeretőjét. Hasonlóan többször jelenik meg balladáinkban a házasság tiltásának végletes formája: a *családfő megöli vagy kivégezteti fia-lánya szeretőjét*. A már közölt és többször említett Két kápolnavirág **(9.)** a legklasszikusabb megfogalmazása ennek a témának; a Pogány király leánya **(38.)** is nemzetközi téma magyar megfogalmazása: a király megöleti lánya szegénysorsú szerelmét, s a leány utánahal (egyik változatban a megölt fiú szívét-máját tálalják fel neki); **40.** Bátyja üldözi húga jegyesét – itt is, mint annyiszor a balladában, a báty mint családfő végez a neki nem tetsző vőlegénnyel, s a lány itt is utánahal kedvesének. Új balladáink legszebbike, a Bárólány és juhász **(121.)** dolgozta fel ezt a témát a főúri apa és juhász szerető szociális ellentétével súlyosbítva. A *házasságtörés* egyike a legtöbb változatban tárgyalt problémáknak: hat balladánknak ez a fő tartalma. Láttuk Az elégetett házasságtörő **(1.)** balladát, ahol a férj tomboló haragja és bosszúállása a fő mondanivaló. Kétféle felfogás érvényesül A szaván kapott feleség **(21.)** változataiban: egyesek a férj oldaláról nézve megbüntetik a házasságtörő asszonyt, mások – több, mint az első – neki és a szerelemnek adnak igazat a rossz házassággal szemben, sőt néha meg is szabadítják a hősnőt. A **77.** és **78.** (Hol háltál az éjjel cinegemadár? és Az ügyes házasságtörő) kizárólag a szerelmesek pártján van. Teljesen komikum céljára használja fel a **129.** (Megcsalt férj) és **130.** (Beteg asszony) annak ellenére, hogy az elsőben végül verést kap az asszony, a másodikban pedig csak mulatunk az átlátszó csaláson. Tulajdonképpen házasságtörés a *feleség elcsábítása* téma is, de az egyetlen idetartozó ballada, Az elcsalt menyecske **(3.)**, miután hősnője megmenekül a gyilkos kalandból, visszatér otthonába és kibékül férjével. Egy homályos balladánkban a férj halálra ijeszti feleségét **(41.** Hazavágyó feleség). A *házastársi hűség* és *elvesztett házastárs gyászolása* már szerepelt a *hűség* témakörben, az oda is, ide is tartozó Párjavesztett gerlice **(44.)** ballada révén. Viszont csak itt említhető a *szeretetlen házastárs* téma, amely az Összetört derekú feleség **(39.)**, Rossz feleség **(63.)** és a Hitetlen férj **(64.)** által van képviselve balladaköltészetünkben. Az elsőben a férj halálra rugdalja panaszkodó feleségét, a másodikban az asszony nem megy haza a táncból haldokló férjéhez, a harmadikban a férj nem akarja elhinni feleségének, hogy beteg, csak mikor már eltemette.

A házasság témakörével szorosan érintkezik a *családi problémák* köre, de itt nemcsak férj és feleség közt vannak ellentétek, és ha igen, nem szerelem miatt. Például, amikor a *férj megbünteti feleségét*, de nem szerelmi ügy miatt: **66.** és **67.** (Gőgös feleség és Rest feleség). Az elsőben a gőgös, előkelő asszony nem akarja urának mondani férjét, aki hiába hozott ajándékok után végre elveri, s arra már „urallja" a menyecske; a másikban ugyanez történik, de itt az asszony nem akar dolgozni, mindig beteg, csak mulatságba

menni nem beteg. Háromféleképpen is lehet jellemezni a Zsivány felesége **(20.)** témáját: a *férj gyilkosa felesége családtagjainak, feleség bosszúja* megölt családtagjaiért (a dunántúli változatokban) és *férj megöli feleségét, mert az leleplezte* (az erdélyi változatokban). Minden eddigi és ezutáni csoportot túlszárnyal mennyiségben a következő téma: *kegyetlenség–szívtelenség családtaggal szemben.* 24 ballada meséjének döntő eleme ez: **2.** A falbaépített feleség, **4.** A szívtelen anya – ezt alább teljes szövegével közöljük, **5.** A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske, **6.** Három árva – itt a mostoha szívtelenségéről énekelnek, **9.** Két kápolnavirág, **10.** Szégyenbe esett lány – akit állapotossága miatt kivégeztet az anyja, **16.** Anyai átok, **20.** Zsivány felesége, **23.** Magzatgyilkos lány és **24.** Háromszoros magzatgyilkos, **25.** A szolgával szerelmeskedő lány – akit ezért halálra sebeznek, és még haldokolva is szidja mostohája, **28.** Kegyetlen anyós – aki fia távollétében halálba küldi menyét, **38.** Pogány király leánya, **39.** Összetört derekú feleség, **52.** Kicsi nemes legény – akit nem akar kiváltani rabságából anyja, „Mert fiú helyébe fiat ád az isten, De kőváram helyett nem ad mást az isten!", **60.** Megétetett János – akit rokona megmérgez, **62.** Megrontott fiú (anyja és testvére boszorkányos rontással teszi tönkre), **69.** Szeretet próbája – ahol a képzelt veszélyt családjának vérszerinti tagjai nem vállalják, csakis kedvese, **94.** Három eprésző lány – ponyváról származó, de más nemzeteknél hagyományos ballada, ahol a két nővér elpusztítja húgát, de a belőle nőtt fából készült furulya elárulja őket, **124.** Férjgyilkos (Arany János „Ágnes asszony"-ának népi előzménye), **125.** Vén férj gyilkosa – ahol a komikus hangú történet a gyilkosnak ad igazat, s végül három ballada, ahol fel nem ismert családtaggal szívtelen az anya, illetve anyával gyermeke: **17.** Két rab testvér – akik szabadulva anyjuknál kérnek szállást, de az koldusnak nézi őket és a pajtába küldi gyermekeit, ahol a sebesült fiú meg is hal, **22.** A gazdag asszony anyja – koldus ruhában teszi próbára keményszívű lányát, aki felismeretlenül tömlöcbe vetteti, **42.** Fia-rabolta anya (a gyermekként elrabolt és törökké lett fiú rabolja el és kínozza anyját egyes változatokban).

Amint látható, ez az emberi magatartás nagyon izgatta a közösség fantáziáját, és sok más problémával összefonódva adott róla ítéletet. S hogy ezek között milyen költői remeklések is keletkeztek, azt mutassa be A szívtelen anya **(4.)** itt következő legszebb változata (Vargyas 1976: II. 13. sz.):

Budai Ilona ablakban könyökle –
Hallja, hogy ellenség rabol a környékbe.
Csak eszibe juta kéncsös küs ládája,
S kéncsös küs ládáját hónya alá fogja,
Hajadon küs lányát jobb kezén vezette,
Futkosó küs fiát bal kezére vette.
Menyen, menyen, menyen sürű fenyves erdőn,
Egy fölhagyott uton, sötét rengetegőn –
Hát, mintha hallaná lovak dobogását,
S csakhamar leteszi hajadon küs lányát.
Hajadon küs lánya ilyenképpen sira:
– Anyám, édesanyám, ne hagyj el az utba,
Essék meg a szüved, ne hagyj itt engemet!
– Bizony itthagylak én, leányom tégedet:
Mert leány helyibe leánt ad az isten,

De pénzem helyibe ingyen nem ad isten!
Menyen, tovább menyen, sürű fenyves erdőn,
A felhagyott uton, sötét rengetegön –
Hát, mintha hallaná lovak dobogását, –
S csakhamar leteszi futkosó küs fiát.
Futkosó küs fia ilyenképpen sira:
– Anyám, édesanyám, ne hagyj el az utba,
Essék meg a szüved, ne hagyj itt engemet!
– Bizony itthagylak én, édes fiam, téged:
Mert fiu helyibe fiut ad az isten!
De pénzem helyibe ingyen nem ad isten!
Menyen, tovább menyen sürű fenyves erdőn,
Az elhagyott uton, sötét rengetegön,
Mig eljuta végre egy szép tágas rétre.
Hát egy bivaltehen azon jödögel le.
Az idei bornyát szarva között hozta,
A tavalyi bornyát maga után ritta.
Ezt hogy megpillantá Budai Ilona,
A földre borula, keservesen sira,
Keservesen sira, kárhoztatá magát:
– Az oktalan állat nem hagyja el bornyát!
Istenem, istenem, én édes istenem,
Hát én, lelkes lévén, hogy hagyám gyermekem!
Azzal visszafordult a nagy fenyves erdőn,
Az elhagyott uton, sötét rengetegön.
Csakhamar elérte s odanyujtá ujját,
S híni kezdé szépen az ő kicsi fiát.
– Bizon nem menyek én, mert nem voltál anya,
Ha az lettél volna, itt nem hagytál volna!
Menyen tovább, menyen a nagy fenyves erdőn,
A felhagyott uton, sötét rengetegön.
Csakhamar elérte s odanyujtá ujját,
S hívni kezdé szépen hajadon küs lányát.
– Bizon nem mönyök én, mert nem voltál anya,
Ha az lettél volna, itt nem hagytál volna!
Hogy ezt igy hallotta, ilyenképpen sira:
– Immár olyan vagyok, mint út mellett a fa:
Aki ott elmenyen, ágaimot rontja,
Ágaimat rontja s a sárba tapodja!

(Székelyszentmihály, Udvarhelyszék; MNGy XI. 585. sz.)

Ez a ballada az anyai szívtelenséget a kincs szomjával magyarázza, s ennyiben már a gazdagok elítélésének témája is benne van, ami szintén nagyon sokszor szereplő tárgya balladáinknak. De lássunk olyat is, ahol a családon belüli szívtelenségnek nincs ilyen motívuma.

Ilyen a Három árva **(6.)** balladánk, amelynek egy szép variánsát adjuk át olvasásra (Vargyas 1976: II. 21. sz.):

1. Tova mënyën három árva, Tőlük kérdi Szűz Márija
– Hová mëntëk, három árva? Hova mëntëk, három árva?

2. – Álljatok më̈g, három árva! Adok néktek arany vesszőt,
Csapjátok më̈g a temetőt, Csapjátok më̈g a temetőt!

3. – Kelj fől, kelj fől édesanyánk, Mer elszakadt a gyászruhánk!
– Nem kelhetek, édes fiam, Elrothadtak az inaim.

4. Elrothadtak az inaim, Két karjaim s két lábaim.
A vérem is elároklott, S a lelkem is elbúcsuzott.

5. – Adja ide édes anyám A koporsójának kócsát,
Had zárjam ki koporsóját, Csókoljam meg kezét-lábát.

6. – Tova megyen egy menyecske, Két orcája ki van festve.
A'llesz néktek mostohátok, Aki fejért ad rëátok.

7. Mikor fejért ad rëátok, Vérrel virágzik hátatok,
Mikor kenyert ad kezedbe, Hull a könyved kebeledbe.

8. Én istenem, valahára, Tekints reá az árvára,
Hogy ne jusson bujdosásra, Egyik ajtótól a másra.
Egyik ajtón ha megszánják, A másikon pirongassák. (3–4. sorra)
(Gyergyótölgyes, Csík m. Bartók gy. 1907; MF 1033/c)

Ritka téma nálunk a *vérfertőzés* akár mint megtörtént, akár mint elkerült lehetőség. S ami van, azon is látszik, hogy népünk ezzel a Nyugaton és Északon többször megfogalmazott problémával nemigen foglalkozik. A már említett Fia-rabolta anya **(42.)** balladában is csak egyes változatokban szerepel (mint a kegyetlenkedés is az elrabolt anyával), hogy két elrabolt testvér egymást nem ismervén összeházasodik, és a majdan fia által elrabolt anya ismeri meg elrablójában fiát anyajegyéről. A ballada semmit nem látszik tudni a testvérházasság problémájáról, egyedül az anya felismerése a történet célja és magva. Az Eladott feleség **(84.)** egy, a Balkánról a moldvai csángókhoz elkerült, eddig egyetlen változatban ismert szöveg, ahol a testvér által megvásárolt, fel nem ismert asszonyról kiderül származása, mielőtt az incesztus megtörtént volna, és az asszony visszakerül férjéhez. Tehát meg sem történik a vérfertőzés, s maga a szöveg is a műfaj határán van, a magyar balladának pedig mindenképpen perifériáján. A harmadik, amelyben szintén nem történik meg az aktus apa és lánya között, már kétségtelenül ponyvatörténet: **100.** Vadász és lánya.

Nemcsak az előbbi balladában jelenik meg a téma, hogy a *vagyon fontosabb, mint a családtag* (**4.** A szívtelen anya), hanem A falbaépített feleség **(2.)** balladában is, ahol az építés „drága áráért", a véka arany és véka ezüst megszerzéséért építteti be a főpallér feleségét a vár falába; s egy másikban (**52.** Kicsi nemes legény) már hallottuk, hogy az anya kővárát nem áldozza fel fia szabadságáért. Ha pedig a Szeretet próbája **(69.)** balladát nem a családtagok felől nézzük, mint az előbb (kegyetlenség-szívtelenség család-

taggal), hanem az áldozatot vállaló szerető felől, akkor a téma: *szerető jobb, mint családtag. Anya elhagyja gyermekét* – ez a családi konfliktuslehetőség is két balladában jelenik meg: **4.** A szívtelen anya – ezt már ismerjük –, és **5.** A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske – aki mielőtt elmegy a törökkel, gyermekét egy fa alatt a madarakra, meleg esőre és szélre bízza. Az utóbbi egyúttal egy más témát is tartalmaz: *anya elutasítja gyermekét.* Mikor ugyanis Bán Kata megszökik a töröktől, halott gyermekei megtalált maradványaival anyja ajtaján kér bebocsáttatást, az nem fogadja be, s Bán Kata ott hal meg a küszöbön. Ugyanez történik meg a fel nem ismert gyermekekkel a Két rab testvér **(17.)** balladában. A Halálraítélt húga **(27.)** szerelmi konfliktusát is átszövi egy másik motívum: *áldozatvállalás családtagért,* ha a lány felől nézzük az eseményeket. Az *áldozatvállalás megtagadása* viszont az **52.** Kicsi nemes legény és **69.** Szeretet próbája témája (ezzel immár harmadik megfogalmazását adjuk témájuknak). A Három árva **(6.)** másik motívuma – ha az édesanya felől nézzük: *anyai szeretet a síron túl;* különösen olyan változatokban, ahol az anya az égiek engedélyével ki is jön a sírból, megfésüli és gondozza gyermekeit. Kedvelt motívum, sok ballada használja fel az *(elveszett) családtag fel nem ismerése* bonyodalmait: **3.** Az elcsalt menyecske: a férj nem ismeri fel a katona ruhájában hazatérő feleségét, **17.** Két rab testvér: az anya nézi koldusnak hazakerülő gyermekeit, **18.** Vitéz és kegyes: a rablóvá lett testvér nem ismeri fel húgát, **22.**-ben (A gazdag asszony anyja) lánya nem is tudja, hogy a koldus, akit láttatlanul tömlöcbe vettet, saját anyja; a Fia-rabolta anya **(42.)** többszörös fel nem ismerésre és végső felismerésre épül, s két perifériális szöveg, a már említett Eladott feleség **(84.)** és a Vadász és lánya **(100.)** ponyvatörténet alapja is a családtag fel nem ismerése. Egy homályos balladánk, a Hazavágyó feleség **(41.)** mesevázának lényege, hogy az *idegenbe férjhez adott asszony hazatér.* Végül A mennybe vitt lány **(8.)** legszebb motívuma a *búcsú családtagtól.*

A harmadik nagy témakör, ami balladáinkat jellemzi, a *szociális különbség, szociális ellentét* sokféle megfogalmazása. *Szívtelenség-kegyetlenség szegénnyel* hat balladánkban szerepel mint döntő motívum: **7.** Szálláskereső Jézus, itt a szálláskereső (franciáknál koldusnak öltözött) Jézust utasítja el a gazdag, és fogadja be a faluszélen lakó szegény, a Két kápolnavirág-ban **(9.)** már láttuk, hogy a gőgös úrnő tóba vetteti a jobbágylányt, nehogy fia felesége lehessen, a Két rab testvér-beli **(17.)** anya koldusnak nézett gyermekét az istállóba engedi meghalni. A gazdag asszony anyja **(22.)** is koldusként leplezi le lánya szívtelenségét, a Pogány király leánya **(38.)** is azért hal meg, mert apja oly különös kegyetlenséggel végezteti ki a hozzá nem méltó, szegénysorsú ifjút. Ugyanilyen osztályszemléletből végez a báró a juhászlegénnyel a Bárólány és juhász **(121.)** új balladában. Ezek a történetek véglegesen kiélezik az osztályellentétet; de vannak enyhébbek is, ahol a *szegény vesz elégtételt a gazdagon:* **26.** Halálra táncoltatott lány – ez ugyan sűrített tragédia –, de a többi derűsebb: **66.** Gőgös feleség, akit ura végül elnáspágol, **74.** Kétféle menyasszony – ahol az egyik testvért gazdag szabó veszi el, a másikat szegény kondás, és körülményeik különbsége hihetetlen szélsőséggel van lefestve, de a végén a kondás feleségét „szép hajnali csókkal" költik, a szabóét pedig korbáccsal; a Házasuló királyfi **(75.)** a kocsisruhában megkért szegény lányt veszi el, s a „kocsist" elutasító gazdag lányt mint királyfi szégyeníti meg. Ugyancsak kemény példázatokban ítélik el a balladák alkotói a kincsszomjat és a gazdagságot általában. A falbaépített feleség **(2.)** egyik változatában a beépítés előtt azt mondja az asszony: „De azt én jól tudom, hogy tik úgy ës tësztëk, Hogy embërt mëgöltök, avval pénzt kerestëk!" Láttuk A szívtelen anya **(4.)** összeomlását, ahogy gyermekeivel aláztatják meg, amiért kincséhez inkább ragaszko-

dott, a Szálláskereső Jézus (7.) jószívű szegénye is mennybe jut a franciáknál, szívtelen gazdagja pedig a pokolba. (Nálunk már csak Jézus megdicsőülése van a ballada végén.) De az ítélet így is kitünik az egész történetből. A gazdag asszony anyja (22.) is átkot mond a végén lányára, hiába próbálja az engesztelni. A Gazdag vénember-férj (46.) is saját feleségétől kapja meg fitogtatott gazdagságának megvetését, „Hogyha nincsen" néki „ifjú legénysége". S a Kicsi nemes legény (52.) nem átokkal ugyan, de eléggé világosan kifejezi az anya elítélését. Még világosabban beszél a balladaalkotó közösség vágyairól és eszményeiről az *osztálykorlátokon áttörő szerelem* túlnyomóan tragikusan végződő sok története. (9. Két kápolnavirág, 25. A szolgával szerelmeskedő lány, 38. Pogány király leánya, 121. Bárólány és juhász, 122. Bárókisasszony és gulyás.) És még a halott szeretőjét gyászoló lány rövid, lírai szövege (133. Megégett a cserény) is szembeállítja a számadót – akinek csak holmija égett a cserénybe – a szegény juhászlegénnyel, aki maga is bennégett, vagyis még „egy osztályon belül" is szembeállítja a szegényt és a gazdagot. S csak akkor van „happy ending" az ilyen szembeállításban, amikor a szegénynek hitt és úgy szeretett fiúról csak később derül ki, hogy gazdag „királyfi" (75. Házasuló királyfi).

Az osztálykorlátok és a gazdagok uralma elleni *lázadás* a témája az újabb időkben kialakult betyárköltészetnek. Minthogy a magános lázadó csak bűnös úton tarthatja fenn magát, ez egyúttal az *üldözött bűnös* témakörét is magába foglalja. Ez a két téma minden betyárballadára jellemző, amelyhez még csak egy további járul: *a betyár a bukás után*, ami a Rabénekek (118.) jellemző témája. (Abban természetesen a betyárokon kívül minden olyan fogságba esett személy élményei kifejezést nyernek, akiket kisebb vétségekért vagy ártatlanul vetettek börtönbe.) Ez a témakör azonban legtöbbször már alig hozott létre balladának nevezhető, tehát igazán epikus költeményt.

Néhány egyéb téma a fenti nagy csoportokon kívül még jelentkezik egy-egy balladában, többnyire az újabb, esetleg ponyva eredetű típusokban, vagy határesetként klasszikus balladák más témáival összefonódva. *Csatában elesett férj*ről szól a Háznépe védelmében elesett hős (34.) története, de ez tulajdonképpen nem is ballada, hanem kései és elszigetelt maradványa az egykori hősénekeknek; hasonlóképpen valami kései hősének töredéke a Fejedelem katonája (35.) is, ahol az utolsó, töredékes versszak „Ne várd Julis, ne várd Julis" mutat csak balladai vonást – hogy az egykori késő feudális epikus éneket a balladai konfliktus irányában próbálták továbbfejleszteni, az elesettet hiába váró feleség állapotának rajzával. Balladai téma viszont a *fogság*, az ebből való szabadulás lesz nem egy balladánk kiindulása: 17. Két rab testvér, 33. Császár tömlöcéből szabadult úrfiak, 36. Váradi basa vendégsége (ez csak balladás hangú késő feudális epikus ének), 50. Két rab lány, 51. Mezőbándi urfi, 52. Kicsi nemes legény. *Rablógyilkosság* ritkán igazi balladában is szerepel: 19. A hajdúkkal útnak induló lány, 32. Megölt havasi pásztor (a románok Mioricája) és a ponyvai eredetű 96. A kiirtott kocsmároscsalád. *Bűnbánó rablóról* szól az 53. Három tolvajlegény, a keresztény hit szerinti *csoda* két klasszikus balladánk lényeges eleme: 6. Három árva és 8. A mennybe vitt leány. *Halott visszatér* a Három árva (6.) balladában és két periferiális, balladaszerű szövegben (az egyik balkáni átvétel a moldvai csángóknál): 85. Halott vőlegény (ez énekbetétes mese nálunk) és 86. Halott testvér (egyetlen változatban ismert). Új ballada témája a *verekedésben megölt legény:* 127. Verekedés fog lenni. *Halálos szerencsétlenség*, vagyis konfliktus nélküli témája van A cséplőgépbe esett lány (128.) új balladájának, s régi derűs balladánk témája a *lány férfiruhában:* 80. Katonalány. Látnivaló, hogy az „egyéb" témák vagy nem

igazi balladai témák, vagy egy-két típusban szerepelnek; semmi esetre sem olyan jellegzetes alkotóelemei a balladaköltészetnek, mint az előbb felsorolt négy nagy témakör: a szerelem, a házasság, a család bonyodalmai és a szociális különbség, a szegény és gazdag ellentéte.

Meg kell mondanunk, hogy ezek a témakörök jellemzőek az egész európai balladára is, különösen ha figyelmen kívül hagyjuk a balladai stílustól és sajátságoktól eltérő darabokat, amelyeket angol, német és skandináv gyűjtemények nagy számban kevernek balladáik közé, s különösen ha a több népnél egyaránt megtalálható „nemzetközi típusokat" vesszük tekintetbe. Ha tehát azt akarjuk tudni, az életnek milyen kérdéseiről akart véleményt mondani a balladaalkotó közösség, ez a négy nagy témakör jön elsősorban számításba, s a bennük megnyilvánuló magatartást és véleményt kell figyelembe venni.

A szerelemben milyen problémák érdeklik a ballada közönségét? A hűség–hűtlenségen mint a szerelem állandó problémáján kívül a szerelem akadályai, éspedig társadalmi akadályai: a szülők ellenzése, sőt büntetése, ami mindig tragédiát okoz, tehát részvétet kelt és ellenérzést szít. A lány szüzességét fenyegető különböző veszélyek, amelyekből csak halállal menekül meg, féltékenység és erőszak, vetélkedés leányért és bosszú visszautasításért, kényszerített házasság, ami ellen megint csak halállal tiltakozik a lány, és házasság tiltása, állapotos lány halálbüntetése, szeretők rokonszenves vagy komikus ábrázolása, a házasságtörés egyszer elítélő, máskor megértő beállítása, számtalan tragédia, amit a családfő – apa, anya, báty – okoz hatalmával visszaélve, családtagok egymás iránti szeretete vagy annak hiánya, anyai szeretet vagy szeretetlenség – mindez az egyén és szűkebb közösségének problematikája; ez a költészet az egyén jogainak, a szerelem, a szabad párválasztás jogainak költészete. E jogokat szegezik szembe a nagycsalád, a családfő rideg – többnyire anyagi – érdekeivel.

E témák közös vonása, hogy a nő helyzetéről szólnak, a nő áll a cselekmény középpontjában, legtöbbször a nő szempontjából nézik és bonyolítják az eseményeket. A lány tudja meg, hogy férjhez adják, ő látja meg közeledni a nem kívánt vőlegényt, ő átkozza magát halálra – s csak ezután kap szerepet a vőlegény. Nem lehetetlen, hogy túlnyomórészt nők alkották meg ezt a költészetet. Jellemző, hogy amikor egy ilyen téma kilép a ballada köréből, és átkerül a férfiak hősköltészetébe, mindjárt férfi-központúvá válik: A Halva talált vagy a Nászmenetben haldokló menyasszony **(12., 13.)** délszláv változataiban a vőlegénnyel indul a cselekmény, s az ő szemével látjuk az eseményeket.

A másik témakör a gazdagság ellen irányul. A szegény–gazdag ellentét, a társadalmi korlátok, a kincshez való ragaszkodás mindig úgy jelenik meg a balladában, mint ami gonosszá teszi az embert, ami megrontja az emberi kapcsolatokat. Tizenhárom régi és két új balladánk fogalmazta meg ezeket a problémákat, legtöbbje könyörtelenül éles ítélet formájában. A parasztság már fölfelé döngeti az osztálykorlátokat, legalábbis képzeletben – erre vall a sok szerelmi történet, amely paraszt és főúr, király és közember közt bonyolódik, egyelőre tragikus véggel; a parasztságon belül pedig elítéli azt a fejlődést, ami a ballada divatjának idején gazdag jobbágyokra és szegény zsellérekre választotta szét az osztályt – erre vall pl. gazdag bíró és szegény kosárkötő szembeállítása.

Nem jelenti mindez természetesen, hogy minden balladában mindig kifejezetten társadalmi szemlélet és osztályproblémák jelentkeznek. A szerelem sem mindig mint tragédia jelenik meg, sokszor derűs, sőt komikus formában ábrázolják, a házasélet fonákságait is számos ballada fogalmazza meg. A tematika *egésze* az, ami az érdeklődést elárulja, s az világosan az emberek egymás közti viszonyának problematikája, szeretők egymás-

hoz való viszonya, az egyén és a család, az egyén és társadalom, szegény és gazdag viszonya, vagyis az élet megélhetésének, a boldogságnak a kérdései, az emberi együttélés (akkori) problémái. S ez még akkor is így van, amikor a ballada a keresztény hit valamely természetfölötti alakját szerepelteti, sőt csodát szó bele az elbeszélésbe. Olyankor is mindig az emberi-lelki-társadalmi mondanivaló a lényeges, amit csak fokoz vagy kiemel a csoda, az égi lény szerepeltetése. Az üdvözítőt utasítja el a gazdag, és fogadja be a szegény asszony; az égbe felvitt lánytól búcsúzik anyja, és ámulata a csoda láttán összeolvad elválásukon érzett fájdalmával; az árvák sorsát és a mostoha gonoszságát emeli ki a csoda, hogy a halott anya kiszól a sírból, sőt az égiek engedélyével ki is jő a partjára, hogy gondozza árváit.

Vagyis a ballada többnyire *példázat:* típusokban és tipikus magatartásokban erkölcsi mondanivalót fogalmaz meg.

Minden eddigi példánk ilyen volt, de különösen A szívtelen anya és a Két kápolnavirág. Lássunk néhány további példát is (**63.** Rossz feleség. Vargyas 1976: II. 133. sz.). Itt a gúny egyúttal erkölcsi ítélet is.

1. – Jöjjön haza édësanyám, Mert beteg az édësapám!
– Vár lányom ëgy kicsit, Hadd táncójak ëgy kicsit,
Minnyár én is mënyëk,
Ëgyet-kettőt fordulok, Minnyár otthon lëszëk.

2. – Jöjjön haza édësanyám, Dörgőjje meg édësapám!
– Vár lányom ëgy kicsit ... stb.

3. – Jöjjön haza édësanyám! Gyóntassuk meg édësapám!
– Vár lányom ëgy kicsit... stb.

4. – Jöjjön haza édësanyám, Már meghót az édësapám!
– Vár lányom egy kicsit... stb.

5. – Jöjjön haza édësanyám, Temessük el édësapám!
– Mond mëg, akik viszik, Hogy kert mellett ne vigyék,
Mer horgas a karja, Megakad a karóba,
Visszajő a nyakamba!

6. – Jöjjön haza édësanyám, Eltemették édësapám!
– Jaj, jaj, lepedőm, Szép fehér lepedőm!
Mer én urat még kapok, De lepëdőt nëm szabok.
Mer én fonni nëm tudok, Lepëdőt sëm csinálok.

(Kászonújfalu, Csík m. Kodály gy. 1912; SzNd 14. sz.)

A másik A gazdag asszony anyja (**22.**) balladának legszebb változata (Vargyas 1976: II. 64. sz.):

1. Egy asszonynak vala három szép leánya,
Hármat adta férjhez három országba.
A legkissebbiket bé Törökországba,
Hallotta, nagy gazda, a szegényt nem szánja.

2. – Uram, édës uram, arra kérlek tégëd:
Erejsz el ingëmët bé Törökországba,
Legkissebb lányomnak látogatására,
Legkissebb lányomnak látogatására!

3. – Eridj kocsis, eridj, fogd bë az lovakot,
Vitesd el asszonyod bé Törökországba,
Legkissebb lányának látogatására,
Legkissebb lányának látogatására!

4. El is indulának bé Törökországba,
Legkissebb lányának látogatására.
A város szélibe leszálla az asszony:
– No, te kocsis, mënj el, mënj el az hazádba.

5. Három hónap mulva jere el utánam,
Három hónap mulva jere el utánam!
Öltözött az asszony koldusi ruhába,
Elmënt leányának az ő kapujába.

6. Elkezdëtte fújni búba s bánatjába,
Hogy – ëgy kis kenyeret, ëgy kis pohár vizet!
Mëghallá a szolga, bémënt asszonyához:
– Asszonyom, asszonyom, nagyságos asszonyom,

7. Életëm, halálom kezébe ajánlom –
Szëgény koldus-asszony mind azt fujdogálja,
Hogy – ëgy kis kënyeret, ëgy kis pohár vizet!
Hogy – ëgy kis kënyeret, ëgy kis pohár vizet!
– Indulj, s takarodjál, mert sok dolgom vagyon!
Indulj s takarodjál, mert sok dolgom vagyon. (3–4. sorra)

8. Szëgény koldus-asszony csak azt fujdogálja.
Meghallá a szolga, bémënt asszonyához:
– Asszonyom, asszonyom, nagyságos asszonyom,
Életëm, halálom kezébe ajánlom –

9. Szëgény koldusasszony csak azt fujdogálja,
Hogy – ëgy kis kënyeret, ëgy kis pohár vizet!
– Szolgám, szolgálóim, ebëm s kutyájaim,
Mënjetëk, s tëgyétëk a sëtét tömlöcbe!

10. Szëgény koldus-asszony ott azt fujdogálja:
– Tartsd fël anya, tartsd fël, tartsd fël leányodat,
S ontasd ki magadból a piros vérëdet,
Szípasd ki magadból az édës tejedet:
Mégës azt érdemlëd, hogy tömlöcbe tëgyën!
Mégës azt érdemlëd, hogy tömlöcbe tëgyën! (3–4. sorra)

11. Mëghallá a szolga, bémënt asszonyához:
– Asszonyom, asszonyom, nagyságos asszonyom,
Életëm-halálom kezébe ajánlom –
Szëgény koldus-asszony csak azt fujdogálja:

12. Tartsd fël anya, tartsd fël, tartsd fël lëányodat,
S ontasd ki magadból a piros vërëdet,
Szípasd ki magadból az édës tejedet,
Mégës azt érdemlëd, hogy tömlöcbe tëgyën!

13. – Indulj, s takarodjál, mert sok dolgom vagyon, –
Az én éldesanyám, az nem jő el hojzám!
Szëgény koldusasszony csak azt fujdogálja, –
Mëghallá a szolga, bémënt asszonyához:

14. – Asszonyom, asszonyom, nagyságos asszonyom,
Életëm-halálom kezébe ajánlom –
Szëgény koldus-asszony csak azt fujdogálja!
Szëgény koldus-asszony csak azt fujdogálja!

15. – Eridj szolgám elől, hadd mënjek utánad,
Azt a koldus-asszonyt, hadd lám, milyenforma!...
Kinyitá az ajtót, mëglátá az anyját,
Nyakába borula, ugy mëgsiratozta:

16. – Anyám, éldësanyám, mért nem mondta maga,
Hogy magával eztet nem tëtettem volna.
Jön be, éldësanyám, a belső szobámba,
Első pohár borom most magának adom!

17. – Vesse fël pokolszél a belső szobádat!
Dűtse fël pokolszél első pohár borod!
Mert nem azért jöttem, hogy ingëm mëgkínálj:
Hanem hogy mëghallám, hogy milyen asszony vagy!
(Ditró, Csík m. Kodály gy. 1910; SzNd 28)

FÖLÉPÍTÉS

Milyen formai lehetőséggel élnek ezek a példázatok, milyen a tartalom, az alapgondolat megformálásának, a felépítésnek a megoldása? Az előbbi két példa a két legáltalánosabb felépítési formát is képviseli. Az egyik A gazdag asszony anyja és az összes többi, eddigi példa előadásmódja: novellaszerűen, az eseményeket elbeszélve-megjelenítve adja elő a mondanivalót, még ha az nem is jelenti az eseménysor minden tagjának elmondását vagy részletezését, s még ha sok részletet, előzményeket is a későbbiekből tudunk meg.

A másik az úgynevezett „strófaismétlő" forma, amelyben egy többször ismétlődő, esetleg végig azonos versszakban valami változik, s ezzel halad előre a cselekmény egy bizonyos drámai pontig vagy tréfás csattanóig, mint a Rossz feleség-ben.

Az előző felépítésnek további közös elemei vannak, amelyek számos balladában megfigyelhetők. Az ilyen balladák általában egy párbeszéddel vagy monológgal indulnak, amely előre jelzi a konfliktust. Gondoljunk Az elégetett házasságtörő kezdetére, ahol az anya elküldené hazulról férjét, s a fia figyelmezteti, hogy anyja Barcsait szereti. Ugyanígy halljuk férj és feleség párbeszédét A gazdag asszony anyja elején, amiből kitűnik, hogy lányuk gazdag gőgjét megy próbára tenni az asszony. Ezután mindig színhelyváltozás következik, valaki elmegy, valaki messziről megérkezik, vagy egyszerűen egy távol levő szereplőnél folytatódik az esemény. A férj elindul Kolozsvárra, majd feleútról visszafordul; az anya elindul gőgös lányához, elérkezik hozzá és hazaküldi a kocsist. Ezek után a harmadik mozzanat a dráma teljes kifejlődése: a férj betör a házba, felszakítja a ládát, megöli vetélytársát és feleségét; az anya kéreget, lánya tömlöcbe vetteti, majd a szolga szavaira bemegy hozzá és felismeri. A ballada tulajdonképpeni kifejlése, valódi tartalma ez a rész, ami után már csak a befejező, negyedik mozzanat következik: a tanulság. De az sohasem a ponyvatörténetek hosszadalmas, moralizáló elmélkedése, hanem egy átok – mint a Két kápolnavirág végén –, vagy a férfi dühkitörése: „Mostan hadd vigadjon feleségem szive", de egy másik változata még példázatszerűbben végződik: „Minden vegyen példát róla: hogy van a kurvának dolga" – tör ki a férj szájából. Magas színvonalú költőiséggel hangzik el az átok A gazdag asszony anyja szájából. Máskor meg maga a főszereplő mondja ki magáról az „ítéletet", mint A szívtelen anya, vagy egyes változatokban A falbaépített feleség férje, a főpallér. S néha a közösség, illetve a ballada harmadik személyben mint általános érvényű tanulságot mondja ki: „Átkozott az apa, hétszerte az anya, Ki egyetlen lányát A bálba elbocsátja. Este elbocsátja, reggelig nem látja, Reggel nyolc órakor halva viszik haza." (**26.** Halálra táncoltatott lány. Francia párjában ezt a lakodalmas nép szájából halljuk.)

83 régi balladából 40-nek ilyen a felépítése, illetve kivehető ez a felépítés, ezenkívül 6 másban is. Ha a kevés cselekményű és töredékes balladákat leszámítjuk, a strófaismétlőkön kívül mindössze 9 balladának van más felépítése. Ez a cselekményváz tehát jellemzőnek mondható a magyar balladára (és sok darabra a más nemzetek balladái között).

A másik gazdagon képviselt forma a strófaismétlő felépítés. Végig ismétlődő, azonos versszakból van felépítve, mindig kis változtatással a **74.** Kétféle menyasszony (alábbi változata Vargyas 1976: II. 152. sz.):

1. Kíreti a nénémet cifra szabóleginy,
Ëngëmet is kíret ëggy szëgény kondásleginy.
Öröme a nénémnek cifra szabóleginy,
Hej de nékëm siralom szëgény kondásleginy!

2. Kisírik a nénémet hangos muzsikával,
Engemet is kísírnek egércincogással.
Öröme a nénémnek... stb.

3. Kontyolják a nénémet bodros fükötővel,
Ëngëmet is kontyolnak a disztóböndővel.
Öröme a nénémnek... stb.

4. Ültetik a nénémet aranyos asztalho,
Ëngëmet is ültetnek a disztóvályúho.
Öröme a nénémnek... stb.

5. Kínálják a nénémet mandulás kaláccsal,
Ëngëmet is kínálnak hamupogácsával.
Öröme a nénémnek... stb.

6. Etetik a nénémet aranyos tányírbúl,
Ëngëmet is etetnek a disztóvályúbúl.
Öröme a nénémnek... stb.

7. Itatják a nénémet kiristály pohárbúl,
Ëngëmet is itatnak a disztóvályúbúl.
Öröme a nénémnek... stb.

8. Felteszik a nénémet aranyos hintóba,
Ëngëmet is feltesznek szamártalyicskába.
Öröme a nénémnek... stb.

9. Fektetik a nénémet tormos nyoszolyába,
Ëngëmet is fektetnek a disztó vackába.
Öröme a nénémnek... stb.

10. Kötik az én nénémet nyócágú korbáccsal,
Ëngëmet is kötenek szíp hajnali csókkal.
Siralom a nénémnek cifra szabólegíny,
Hej, de nékem nagy öröm szegíny kondáslegíny!

(Nagyszalonta, Bihar m. Kodály gy. 1916; MNGy XIV. 31.)

De nemcsak ez az egyetlen lehetősége a strófaismétlő szerkezetnek. Van úgy, hogy többféle ismételt strófa, sőt strófasorozat keresztezi egymást benne. Például a Csudahalott (**68.**) változataiban. Alább adjuk Vargyas 1976: II. 143. sz.-ot:

1. – Bizony csak meghalok, Anyám, édesanyám,
Görög Ilonáért, Karcsu derekáért!

2. Karcsu derekáért, Gombos ajakáért,
Gombos ajakáért, Piros orcájáért.

3. – Ne halj fiam, ne halj, Bertelaki László!
Csináltatok néked Olyan csuda malmot,

4. Kinek egyik köve Bélángyöngyöt járjon,
A második köve Sustákot, petákot.

5. Oda es el jönnek Szüzek, szép leányok,
A tied is eljön Szép Görög Ilona.

6. – Eresszen el, anyám, Anyám, édes anyám,
Csudamalom látni, Csudamalom látni!

7. – Ne menj, lányom, ne menj, Szép Görög Ilona,
Megvetik a hálót, Megfogják a márnát!

8. – Bizony csak meghalok, Anyám, édes anyám,
Görög Ilonáért, Karcsu derekáért,

9. Karcsu derekáért, Gombos ajakáért,
Gombos ajakáért, Piros orcájáért.

10. – Ne halj, fiam, ne halj, Bertelaki László!
Csináltatok néked Olyan csodatornyot,

11. Kinek magassága Az eget föléri,
Kinek szélessége Tisza partját érje!

12. Oda is eljönnek Szüzek, szép leányok,
A tied is eljön, Szép Görög Ilona.

13. – Eresszen el anyám, Anyám, édes anyám,
Csudatorony látni, Csudatorony látni!

14. Kinek magassága Az eget föléri,
Kinek szélessége Tisza partját érje!

15. – Ne menj, lányom, ne menj, Szép Görög Ilona,
Megvetik a hálót, Megfogják a márnát!

16. – Bizony csak meghalok Anyám, édes anyám,
Görög Ilonáért, Karcsu derekáért.

17. Karcsu derekáért, Gombos ajakáért,
Gombos ajakáért, Piros orcájáért.

18. – Halj meg, fiam, halj meg Bertelaki László!
Ide is eljönnek Csudahalott látni,

19. A tied is eljö, Szép Görög Ilona.
A tied is eljö, Szép Görög Ilona.

20. – Eresszen el, anyám, Anyám, édes anyám,
Csudahalott látni, Csudahalott látni!
Ki érettem megholt, Halálé változott! (3–4. sorra)

21. – Nem ereszlek, lányom, Lányom, édes lányom.
Avval csak bészökött Öltöző házába,

22. A nyakába vette Fontalan szoknyáját,
Elejébe vette Fehér előruhát,
A lábába huzta Piros patkós csizmát. (3–4. sorra)

23. – Kelj föl, fiam, kelj föl Bertelaki László!
Mert a határon jö Szép Görög Ilona,
Kiért te megholtál, Halálé változtál. (3–4. sorra)

24. Kelj föl fiam, kelj föl, Mert a lábodnál áll,
Kiért te megholtál, Halálé változtál.

25. Láttam én halottat, De ilyet sohase,
Kinek az ő lába Felszökőleg álljon,

26. Kinek az ő karja Ölelőleg álljon,
Kinek az ő szája Csókolólag álljon!
Avval csak felszökött Bertelaki László. (3–4. sorra)
(Rugonfalva, Udvarhely m. Vikár gy. 1902; SzNd 97. sz.)

Itt hát nemcsak versszakok, hanem 3-4 versszakból álló tömbök ismétlődtek, bennük valami minden visszatéréskor megváltozott. S a végén általában megváltozik a versszaksorozat, hogy lezárja a történetet. Lássunk még egy lehetőséget ebből a szerkezetből (**60.** Megétetett János. Vargyas 1976: II. 127. sz.):

1. – Hát te hol jártál, szivem-lelkem Jánosom?
– Jaj, én ángyoméknitt, édesanyám-asszony!
Jaj, fáj szivem, fáj, vesd meg ágyamot!

2. – Hát ott mit adtak, szivem-lelkem Jánosom?
– Ott négylábu rákot, édesanyám-asszony!
Jaj, fáj szivem, fáj, vesd meg ágyamot!

3. – Hát azt mibe adták, szivem-lelkem Jánosom?
– Azt egy szép tányérban, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

4. – Azért vagy tán beteg, szivem-lelkem Jánosom?
– Az a földbe viszen, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

5. – Hát mit hagysz apádnak, szivem-lelkem Jánosom?
– Jó vasas szekerem, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

6. – Hát mit hagysz bátyádnak, lelkem-szivem Jánosom?
– A szép négy ökrömet, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

7. – Hát mit hagysz ecsédnek, szivem-lelkem Jánosom?
– Négy szép hámos lovam, lelkem anyám-asszony.
Jaj... stb.

8. – Hát mit hagysz hugodnak, szivem-lelkem Jánosom?
– Házi rakományom, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

9. – Hát mit hagysz ángyodnak, szivem-lelkem Jánosom?
– Örök kárhozatot, édesanyám-asszony!
Jaj... stb.

10. – Hát mit hagysz anyádnak, szivem-lelkem Jánosom?
A bút s a bánatot, édesanyám-asszony!
Jaj, fáj szivem, fáj, vesd meg ágyamot!

Az énekes hozzátette, hogy a négylábú rák az varangy, amit méregnek használtak.
(Székelyföld, Kriza gy. 1882; MNGy III. 3. sz.)

Itt már majdnem refrénnek hat a versszakok utolsó sora, ha nem volnának ismétlődő részek – a változók mellett – az első két sorban is.

Egyébként a refrén, ami a külföldi balladákat annyira jellemzi (francia, angol, skandináv anyagban), nálunk rendkívül ritka. Egyetlen klasszikus balladánkban szerepel (**75.** Házasuló királyfi), ami egyúttal strófaismétlő is; ezenkívül a ballada határán lévő középkori énekben, a Virágok vetélkedésében **(89.)**, annak is Szent Iván-i énekként használt zoborvidéki változatában van még, és egyetlen ponyvaballadában (**100.** Vadász és lánya). Néhányszor gyaníthatólag sorismétléssel helyettesítették, amikor a sorkettőzés következetes a versszak végén. Ugyanakkor a strófaismétlő szerkezet, amit a refrén egy fejlettebb formájának is tekinthetünk, rendkívül kedvelt a magyarság körében: 18 régi balladánknak van ilyen felépítése, s alig van a 18-ban kettő, amely azonosan alkalmazná. De lássunk részletet a Házasuló királyfiból a refrén alkalmazására (Vargyas 1976: II. 153. sz.):

1. Egyszer egy királyfi
Mit gondolt magába?
Felöltözött, felöltözött
Csikósi ruhába.

2. Átmënt a szomszédba,
Gazdag biró lánho,
Ihhajnáré, fikafiné
Gazdag biró lánho.

3. Jó napot kivánok
Gazdag biró lánnak,
Ihhajnáré, fikafiné
Gazdag biró lánnak.

(Szomod, Komárom m. Kodály gy. 1922)

Végigmegy 31 versszakon keresztül az értelmetlen szavakból álló refrén.

Ez a ballada egyúttal strófa-fajtájában is eltér a klasszikus balladák nagy többségétől: 6+6+8+6 szótagos sorokból építkezik. Amint láthattuk az eddigi példákból is, régi balladáink általában 6, 8 vagy 12 szótagos sorokból alkotnak strófát, mégpedig általában négysoros strófát. Ezek egyúttal a régi dallamstílusnak is legkedveltebb versszaktípusai. A különleges strófaképletek mindig idegen jellegű dallammal járnak együtt, ami nemegyszer az eredet kérdésében is aláhúzza a szöveg-összehasonlításból kapott eredményeket. Például iménti példánk, a Megétetett János a maga háromsoros strófájával, azon belül különlegesen tagolt ritmusával kétségtelenül idegen eredetre mutat (amit, mint látni fogjuk, szövegének nyugati párhuzamaiból is le lehet vonni). A sorok ritmusa a következő képletet adja: (2+3+4+3) (4+2+4+2) (2+3+4+1). A Házasuló királyfi 6+6+8+6-os strófaképlete majd a 19. századi betyárballadában jelentkezik újra, a Bogár Imre **(101.)** történetében. Ugyanakkor az új balladákban és egyik-másik betyárballadában már az új stílus dallamaiban annyira kedvelt 4×10 és 4×11 szótagú versszakok jelennek meg. Egészen kivételes a Bagoly asszonyka **(45.)** versszakfajtája: 4×5 szótag, ami a magyar népzenében és népköltészetben igen ritka. A gunaras lány **(81.)** avval üt ki a régi balladák formai sajátságai közül, hogy majdnem minden változata más, különleges versszakképletet mutat: 8+8+6+6, váltakozva négy- és háromsorosan, 8+5+8+5 a végén egyszer kitoldással, vagy éppen éppen 2×13!

Mindezek azonban alig változtatják meg az összképet, amely a 4×6 vagy 8, vagy 12 szótagos versszakok döntő többségét mutatja.

Ezek a versszakképletek azonban sohasem ismétlődnek monoton egyhangúsággal. Már eddig is láttunk példákat arra, hogy ismétlésekkel kitoldják a versszakot hatsorossá. Néha az ilyen ismétlések hosszan követik egymást: néha egy versszak második felét többször is megismétlik. A Halálra ítélt húga változataiban igen gyakori az ismétlés, különösen a lány átkában. Ilyenkor az énekes, mint egy elakadt gramofon, mindig ugyanarra a 3–4. sorra, a dallam második felére sorolja el néha 4-5 versszaknyi átkait. Ezzel a makacs ismételgetéssel ugyanis kitünően jellemzi a lány lelkiállapotát:

19. Várkapitány, azt kivánom:
A kenyered kévé váljon,
A kenyered kévé váljon,
Mosdóvized véré váljon!
Mosdóvized véré váljon,
Törülköződ ugy lobogjon, (3–4. sorra)

20. Törülközöd ugy lobogjon,
Lovad lába megbotoljon!
Lovad lába megbotoljon,
Pisztolyod szivednek álljon!
Pisztolyod szivednek álljon,
Ez legyen nyugodt halálod! (3–4. sorra)

(Vargyas 1976: I. 26)

Ez a példa egyúttal egy másik fajtáját is bemutatja az ismétlésnek: amikor a versszak második fele megismétlődik a következő versszak elején. Ezt is igen gyakran alkalmazzák a magyar énekesek, de ez egyúttal más népeknél is gyakori, sőt a dánoknak az ilyen versszakszerkezetre külön nevük is van. Ez is egyik – formai – bizonyítéka balladáink közös, európai kapcsolatainak, amit majd még világosabban látni fogunk a balladaszüzsék összehasonlító tárgyalásakor.

Ezenkívül még többféle ismétléslehetőséggel élnek balladaénekeseink. A legrégiesebb előadásmód, akárcsak lírai népdalainkban is, hogy minden sort megismételnek. Ez az archaikus sajátság is sok balladában megtalálható szomszédainknál. Van aztán olyan is, amikor a 12 szótagos sor második felét ismétlik meg a következő sor elején. De bármelyik sort megismételhetik a versszakon belül alkalom szerint. Mindezzel igyekeznek változatossá tenni az éneket, és megtörni a sok versszak monoton egymásutánját.

Balladáink szövegében már elég általános a rím – mint az egész népköltészetben. Ez a rím ugyan általában csak ragrím vagy asszonánc, mégis a rímelés uralmát mutatja. Azonban ez láthatólag új jelenség: legrégebben följegyzett balladáinkban még sok a teljesen rímtelen vers. Első példánkban, Az elégetett házasságtörőben még csak itt-ott van rím, az is gyenge összecsengés, de legalább a fele a soroknak teljesen másként hangzik ki, nyoma sincs benne a rímnek. Ugyanezt tapasztaljuk e ballada többi variánsában is. A falbaépített feleség változataiból is hiányzik a rím, nemcsak a régebben följegyzettekből, az újabb, dallammal gyűjtött szövegekből is. Általában klasszikus balladáinkban, ha van is, nem következetes a rímelés, és egyáltalán nem zavar, ha a szóismétlésekből, azonos rangú mondatrészek ismétléséből néhol adódó rímek általában kimaradnak. Világosan látszik, hogy új jelenség a balladastílusban, s régen balladáink rím nélkül voltak megfogalmazva.

Ugyanakkor viszont éppen ezekben a régi, rímtelen balladákban gazdag betűrímgyakorlatot lehet megállapítani. Az elégetett házasságtörőben például ilyen betűrímsorozatokat találunk:

Avagy azt választod, *h*ogy *f*ejedet *v*egyem,
*V*agy selyem *h*ajaddal *h*ázat kisöpörjem,
Avagy azt választod: reggelig *v*irasztasz,
*H*ét asztal *v*endégnek *v*igon gyertyát tartasz?

(Vargyas 1976: II. 1. sz.)

Vagyis a *v* és a vele egyenértékű *f* váltakozik a *h*-val, s mindez több soron keresztül fonódik össze. Egy másik variánsában:

*H*árom *h*alál közzül, melyiket választod:
*V*aj *f*őbe lőjjelek, *v*aj *f*ejedet *v*egyem,
*V*aj *h*ét asztal-*v*endégnek *v*igon gyertyát tartassz?

*H*árom *h*alál közzül én is azt *v*álasztom:
*H*ét asztal-*v*endégnek *v*igon gyertyát tartok.
*H*allod, te szógáló, *h*ozd bé a *v*ég *v*ásznot
S a nagy kászu szurkot!

Ezután a T-alliteráció következik:

*T*etejin kezdjétek s *t*alpig *t*ekerjétek,
*T*alpánál kezdjétek, s *t*etejig égessétek!
(Vargyas 1976: II. 3. sz.)

Hogy mennyire tudatában volt a nép a betűrímgyakorlatnak, arra jellemző, hogy ugyanazon a helyen a változatok más-más betűrímet alkalmaznak: „*V*érrel *v*irágzik hátatok" – „Vérrel *h*obzik a *h*átatok" a Három árvában; a Csudahalottban láttuk a betűrímet: „*M*egvetik a hálót, *M*egfogják az *m*árnát"; a másik változatban: „*M*egvetik a *h*álót, *M*egfogják a *h*alat".

Mindezek a fogalmazási sajátosságok, költői fogások és verselési elemek azt mutatják, hogy egy kiérlelt, régi stílus járt együtt a ballada más tekintetben is kiérlelt műfajával.

EMELKEDETTSÉG – STILIZÁLÁS

E kiérlelt stílus szigorúan megszabja, mi kerülhet bele az elbeszélésbe. Minden műfajnak megvan a maga sajátos látószöge, az a jellemző magasság, ahonnan visszatekint az életre, ami megszabja, milyen részleteket láthat belőle, s milyeneket már nem. A naturalista regény és novella közelebbről nézi az életet, több részletet láttat; a ballada magasabbról néz, ahonnan a részletek már nem látszanak, csak a nagy körvonalak. A lány szerelmének elnyerését csak annyi jelzi a Csudahalottban, hogy a tetszhalott felugrik és megöleli kedvesét; a többi már magától értetődik. A Visszavitt menyasszony lebabázását is csak jelzik – finoman, mégis pontosan – a nyoszolyólányok szavai: „Adsz ide, adsz ide patyolat ingedet... apróka ruhának, Selyem keszkenődet burkozó kendőnek..." A szerelem megtörténtét is a magyar és francia balladák mindig csak jelzik, néha virág-, gyümölcsszimbólummal, néha utólag néhány szóval, de sosem jelenítik meg. Szabó Vilma kimegy a „kiskertbe", vagyis a virágoskertbe, minden szerelem szimbolikus helyére, vagy lefekszik a „diófa tövébe" – szintén szerelmi-erotikus szimbólum; a hajdúlegények is leülnek Biró szép Annával a „csitnyebokor" (= csipkebokor) alá, amikor meg akarják ölni, s előbb erőszakot követni el rajta; mindössze annyit hallunk: „Pénzed is a miénk, magad is a miénk." Az európai ballada legjobb darabjaiban mindig abban a magasban lebegnek a történetek, ahonnan már eltűnnek az apró részletek, és az esemény néhány jellemző vonással felvillantva száguld a tragikus kibonyolódás vagy a komikus csattanó felé.

Abban a magasban csak a körvonalak látszanak, ahogy a rajzoló adja vissza a dolgokat. Az ilyen rajzoló arra is hajlamos, hogy amit lát, a jellemző körvonalakat kiemelje, kissé eltúlozza, a nem fontosakat pedig akár el is változtassa. A ballada is így stilizál: csak a jellemző vonás és az élet döntő kérdéseinek visszaadása fontos a számára,

azokat kiemeli, azokban „reális", a többi nem érdekli, vagy akár túl is teszi magát rajta, abban sokszor „irreális". Lássuk például a Szeretet próbája **(69.)** strófaismétlő balladáját (Vargyas 1976: II. 146. sz.):

1. Elaludtam vala Sárpatakja mellett.
Elaludtam vala Sárpatakja mellett.

2. Bébútt kebelembe Sárighasú kégyó,
Bébútt kebelembe Sárighasú kégyó.

3. Vegye ki kegyelmes, (= kegyelmed) Lelkem édesapám!
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édesapám!

4. Mintsább kezem nélkül, Inkább lányom nélkül.
Mintsább kezem nélkül, Inkább lányom nélkül.

5. Vegye ki kegyelmes, Lelkem édesanyám!
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édesanyám!

6. Mintsább kezem nélkül, Inkább lányom nélkül.
Mintsább kezem nélkül, Inkább lányom nélkül.

7. Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes bácsám,
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes bácsám.

8. Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.
Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.

9. Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes húgom!
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes húgom!

10. Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.
Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.

11. Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes ecsém!
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes ecsém!

12. Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.
Mintsább kezem nélkül, Inkább néném nélkül.

13. Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes mátkám!
Vegye ki kegyelmes, Lelkem édes mátkám!

14. Mintsább mátkám nélkül, Inkább kezem nélkül.
Mintsább mátkám nélkül, Inkább kezem nélkül.

Az énekes még hozzáteszi: „Pénz vót a kebelibe sok. Mátkája aranyat kapott. Õ megcserkálta (= próbára tette) mindegyiket."

(Gajdár, Moldva; Faragó–Jagamas 1954: 6/b)

Ebben a példázatban csak az áldozatvállalás vagy megtagadása a fontos, s ebben a tekintetben kegyetlenül, túlzottan reális. Az viszont már nem érdekli, hogy elképzelhetõe a mindennapi életben, hogy egy mérges kígyóval a keblünkben járuljunk szép sorjában egyik rokontól a másikig szépen megfogalmazott, ismétlõdõ kérésekkel, és hihetik-e ezt az illetõk. Láttuk a Csudahalottban, hogy ha a szeretõ el akarja csábítani elérhetetlen kedvesét, a fokozást, hogy csak tettetett halállal tudja végül magához csalogatni, csudamalom és csudatorony „csináltatásával" jelzi; ezekkel a csudálatos, csábító dolgokkal már nem is irreális, hanem egyszerüen szürreális lett a ballada. Hiszen itt már teljesen el kell rugaszkodnunk a valóság talajáról, s egykettõre a semmiből feltámadó csudálatos építményekkel kell a cselekményt továbbfejleszteni. Ez még a mese szürreális világánál is képtelenebb – éppen, mert nem is kell hinnünk: ezek csak szimbolikus kellékek. Realitás egyedül a sikertelenség és a végsõ siker. Ugyanilyen képtelen valóság a két leánytestvér férjhezmenetelében a szegény és a gazdag sorsának szembeállítása. Ezen a példázaton nem változtat, hogy nemigen etetnek semmilyen szegényt disznóvályúból. Ez itt az ellentét és a stilizálás törvénye szerint történik, aminek lélektani hatása alól egy hallgató sem vonhatja ki magát; mert az ellentét valóságos, és az ellentétpár gondolkozásunknak is megfelel.

A stilizálás törvényei szerint fogadjuk el az állatszereplõket is olyan történetekben, amelyek csak emberekre jellemzõek. A Párjavesztett gerlice **(44.)** is úgy viselkedik, úgy beszél, mintha ember volna, holott madár voltát is érzékeltetik azzal, hogy repül, hogy búzaföldre száll, faágat kopogtat. (Alábbi példánk Vargyas 1976: II. 105. sz.)

Búsan búgó bús gerlice
Kedves társát elvesztette.
Elrepüle zöld erdőbe,
De nem szálla a zöld ágra,
Hanem szálla asszú ágra;
Asszú ágát kopogtatja,
Kedves társát siratgatja:
– Társam, társam, édes társam!
Soha sem lesz olyan társam,
Mint te voltál, édes társam!
Búsan búgó bús gerlice
Elrepüle messze földre,
Messze földre, zöld buzába.
De nem szálla zöld buzába,
Hanem szálla konkoly ágra;
Konkoly ágát kopogtatja,
S kedves társát siratgatja:
– Társam, társam, édes társam!
Soha sem lesz olyan társam,

Mint te voltál, édes társam!
Búsan búgó bús gerlice
Elrepüle messze földre,
Messze földre, folyóvizre.
De nem iszik tiszta vizet,
Ha iszik is, felzavarja,
S kedves társát siratgatja:
– Társam, társam, édes társam!
Soha sem lesz olyan társam,
Mint te voltál, édes társam!
(Kolozsvár, 1872. Gyulai Pál; MNGy I. 179)

Ilyen ál-madárszereplő van még a Bagoly asszonyka **(45.)** és a Hol háltál az éjjel cinegemadár? **(77.)** balladákban. (Az utóbbiban talán már nem is madár szereplővel van dolgunk, csak madárnévvel nevezett szeretővel.)

A ballada magasában az egyes emberek megkülönböztető vonásai sem látszanak, csak az, ami az emberre általában jellemző, ami közös, ami tipikus. Ha egy Móricz-novellát olvasunk, azonnal egy élő embert látunk a maga egyéni vonásaival. Ha egy balladát hallgatunk, tipikus emberi magatartásokat látunk, s az ember jelenik meg minden egyénítő részletezés nélkül. A realista író ereje abban áll, hogy mindig új és új, életszerű részletekkel tudja felidézni az embert. A balladáé abban, hogy egész sorát találja ki olyan fordulatoknak, amelyek az ember tipikus magatartását, tipikus lelkiállapotait és megnyilatkozásait ábrázolják. „Mitől véres a kardod? – Galambot öltem meg", védekezik a gyilkos; „Szabó nem jól szabta, varró nem jól varrta" – mentegetőzik a teherbe esett lány, elöl rövidedő, hátul hosszabbodó szoknyája miatt. „Nem sirtam, nem sirtam ... Cserfa füstje fogta kökény-kék szememet" – védekezik az asszony, akinek panaszát ura kihallgatta. Hasonló kétségbeesett kifogások idézik fel a megzavarodott ember képét, amikor – mint a vízbefúló – a szalmaszálba is kapaszkodnék a bajból való szabadulásért. A kétségbeesett bánat mondatja a férjhez kényszerített lánnyal: „Nem hallottam hirit, édes testvérbátyám!! Adjon Isten nekem inkább vig vacsorát, Vig vacsora után könnyü betegséget, Szép piros hajnalba világból kimúlást!", vagy más változatban: „Hát nem volt-e kendnek egy darab kenyere, Egy pohárnyi bora, Hogy ne adjon engem törökök kezébe?", ismét másként fogalmazva: „Virágim, virágim, földre boruljatok, engem sirassatok!"

E magasból láttatott kép összefoglaló látványába csak általános érvényű képek valók; ezért akar a ballada az élet nagy általánosságaival hatni. Ha bajt, életveszélyt, fenyegetést idéz, tüzet, vért emleget: „Mosdóvized vérré váljon, Törlőkendőd lángot hánnyon." Fehér Anna, a Halálraítélt húga átkában mindig jelen van ez a kettő, néha semmi más, csak ennyi. A többi kitalálás közül még leginkább az áll meg mellettük: „A kenyered kővé váljon!", mert a kenyér és a bor is az élet nagy, ősi jelképe. Azért kínálja a Gazdag asszony anyjának engesztelésül „első pohár borát", amire annak átka Fehér Annáéhoz hasonlóan ősi jelképekkel válaszol: „Vesse fel pokolszél a belső szobádat, Dűtse fel pokolszél első pohár borod!", s hogy a tűz se hiányozzék, más variánsban „A tüz égesse meg Vasas szekeredet!" Ugyanaz az anya a börtönben megint csak a legősibb jelképekkel fejezi ki az anyaságot és leánya hálátlanságát: „Tartsd fel, anya, tartsd fel, Tartsd fel

leányodat, Ontasd ki magadból a piros véredet, Szípasd ki magadból az édes tejedet, Méges azt érdemled, hogy tömlöcbe tegyen!"

Tulajdonképpen a párbeszédben lepergetett történet sem csak drámai forma, legalább annyira stilizált, magasból láttatott formája a cselekmény előadásának. A következő ballada egyetlen elbeszélő mondatot sem szó a versbe, minden sora a szereplők szájából hangzik el. (**20.** Zsivány felesége. Vargyas 1976: II. 55. sz.):

– Minden édesanya meggondolja magát,
Hogy kinek adja el szép hajadon lányát!
Engem is eladott az én édesanyám
Egy utonállónak, egy embergyilkosnak,
Aki minden éjjel elszökik mellőlem
Utakat állani, embereket ölni;
Minden éjfél-tájban odahozza mellém,
Odahozza mellém a véres ruháját.
„Társam, édes társam, vidd el ezt a ruhát
A sötét barlangba, a vizes patakba!
Ott is úgy ereszd le, senki meg ne lássa,
Még a madarak se szóljanak reája!
Ugy mosd ki, ugy mosd ki, zuhanja se halljon,
Zuhanja se halljon, csöpp vize se lásson!"
– Társam, édes társam, sirtál te valahol?
– Nem sírtam, nem sírtam, én uram, én uram.
Cserfa füstje fogta kökény-kék szememet,
Annak lángja csapta piros két orcámat.
– Társam, édes társam, mért sírtál, mért sírtál?
– Apámtul izentek, menyegzőbe menjek,
Öcsém házasítják, húgom férjhöz adják.
– Társam, édes társam, mit vissz ajándékot?
– Uram, édes uram, egy pár viasz-gyertyát.
Ugy van ott a szokás: ha lányt férjhöz adnak,
Legényt házasítnak – viaszgyertyát adnak.
– Társam, édes társam, mitől van, mitől van:
Atyád erdejében madarak sem szólnak?
– Uram, édes uram, ugy vagyon a szokás:
Mikor lányt eladnak, madarak sem szólnak.
– Társam, édes társam, mitől van, mitől van:
Atyád mezejében ekén nem szántanak?
– Uram, édes uram, ugy vagyon a szokás:
Mikor lányt eladnak, se vetnek, se szántnak.
– Társam, édes társam, mitől van, mitől van:
Atyád városában nagyon harangoznak.
– Uram, édes uram, ugy vagyon a szokás:
Mikor lányt eladnak, hirharangot huznak.
– Társam, édes társam, mitől van, mitől van:
Atyád udvarában én sok népet látok.

– Uram, édes uram, ugy vagyon a szokás:
Mikor lányt eladnak, szép sereggel járnak.
– Társam, édes társam, mitől van, mitől van:
Atyád udvarában nagy jajgatást hallok.
– Uram, édes uram, ugy vagyon a szokás:
Mikor lányt eladnak, jajszóval siratnak.
Fogjátok, vigyétek tömlöc fenekére:
Atyámat megölte, anyámat megölte!
Vigyétek, tegyétek tömlöc fenekére:
Öcsémet megölte, hugomat megölte!

(Kánya, Tolna m.; MNGy VIII. 184)

Mindent felülmúl drámaiságban ez a történet. Mindig csak a szereplök lélektanilag indokolt szavait halljuk, mégis tudtunkra adja az előzményeket az asszony panaszkodásában, majd a férfi kérdéseire adott kibúvókkal már előrevetül a dráma, a feszültség egyre fokozódik az utazás alatti párbeszédben, amely míg érezteti a közeledést az asszony szülőházához, a férj aggodalmaskodó kérdéseivel és az asszony alig hihető kimagyarázkodásával lélektani állapotot stilizál. S a végén robban ki a dráma, amit eddig csak szorongva sejtettünk. A jelenetek alig hogy felvillannak ezekben a párbeszédekben és monológokban, s az eseményeknek csak szaggatott körvonalaiból sejlik elő a drámai tartalom. Mi ez, ha nem stilizálás: megragadni azt a legkevesebbet, amivel még ábrázolható valami, amihez a többit a hallgató képzeletének kell hozzáadnia. És maga az a „legkevesebb" is minden, csak nem reális: a rendkívüli, szorongató előjelek közt a madarak hallgatása az erdőben már szinte szürreális módon akarja érzékeltetni a baljós előjeleket látó férfit és a mindenáron megnyugtatni akaró asszonyt. Valószerűtlen részletekkel tesz elhihetővé lélektani helyzeteket. Annyira magasból láttat, hogy szinte már nem is látjuk, csak halljuk az eseményeket. Valami elmosódó távolságban látunk mindent, ahonnan a hangok tisztábban jutnak el hozzánk.

A FOGALMAZÁS STÍLUSA

Emelkedett nézőponthoz emelkedett stílus illik. A nép fogalmazása minden egyszerűsége ellenére is keresi a mindennapi fölé emelkedő, ünnepélyes, szokatlan kifejezést. A szívtelen anya egy „felhagyott" úton menekül, a Három árva anyjának vére „elároklott", a Halálra hurcolt menyasszony ereje megtörtével „én gyöngybéli mátkám"-nak szólítja völegényét, a Zsivány felesége változataiban hány és hány változatban fogalmazzák meg a „rablót" a megnevező szó helyett, sőt még a közbeszédben állandósult képes kifejezés, az „útonálló" helyett is: az asszonyt odaadták „útonelállónak, ember-megfosztónak", „úton megállónak", aki oda van „ember-felgyilkolni", máskor „erdővándorolni", „keresztút-állani", „keresztes út által", vagy „útkereszt-állani", „út-keresztül állni", „út-elkeresztezni", „sok ártatlan vérit vizen eleresznyi".

Ezek a kifejezések nem az élőbeszédből szakadtak a balladaszövegekbe, ebben a formában nem is élt velük soha senki. Ez a költészet nyelve. Roppant erőt, ódon ünnepélyességet lehelnek, magukkal ragadják a fantáziát, lenyügöznek. Olyan költői szépségeket hoznak létre, mint A mennybevitt leány **(8.)** anyjának búcsúzó szavai:

Leányom, leányom! Virágos kertömbe
Első raj méhömnek gyönge lépecskéje,
Gyönge lépecskének sárguló viassza,
Sárog viasszának födön futó füstje,
Födön futó füstje, s mennybe ható langja!

Az ilyen részeknek költészetünk legnagyobb értékei közt van helye.

A stílus leszűrtsége kedvez az állandóan visszatérő fordulatoknak. Ilyen a balladában – mint a hősénekekben is – az állandó jelzők alkalmazása: „Futkosó kis fiú", „Fodor fejér bárány", „Búsan búgó bús gerlice", „jegybéli mátkám", „szép fehér pakulár", „Gyönge Judit asszony", „Gyenge rác menyecske". A „gyenge" különben is kedvelt jelző: „Farkas Julcsa gyönge szava elállott" (A cséplőgépbe esett lány), „Annak gyenge hamvát keverjük a mészbe" (A falbaépített feleség), „Gyenge derekamat már által szakajtja" (Szeretet próbája).

A leszűrtségből következik, hogy a jól eltalált fogalmazást többször is felhasználják, különböző balladákban. Az elhagyott, anya nélkül maradó gyermek sorsát fogalmazzák meg gyönyörűen a következő sorokkal:

Ne sirj, kicsi fiam!
Vannak jó asszonyok, neked csecsit adnak;
Vannak jó gyermekek, téged elrengetnek;
Az égi madarak ágról-ágra szállnak,
Neked csirikolnak, téged elaltatnak!
(A falbaépített feleség)

Istenem, istenem, hát a kicsi fiam?
Vadnak ingó bőcsők, akik elaltassák,
Vadnak jó asszonyok, akik megszoptassák!
(A falbaépített feleség)

Ül le, lányom, ül le...
Járnok meleg esszők, kik megferesszenek,
Sz járnok meleg szelek, kik errengesszenek.
(A szívtelen anya)

Jegenyefa mellett itthallak titöket.
Mikor a madarak szárnyukkal csattognak,
Csak azt gondoljátok,
Hogy édösanyátok beszél tehozzátok.
Mikor eső esik: csak azt gondoljátok,
Hogy én fürösztgetlek, az édösanyátok!
(A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske)

A nagy sietséget a következő formulával festik:

A ló az ebeké, az út az istené,
Hajtsad kocsis, hajtsad, magos Déva felé!
(A falbaépített feleség)

Ha kutya megeszi Hat zabos paripát,
Csak életbe érjük Fodor Katalinát.
(Szégyenbe esett lány)

A hintó a tüzé, a ló a kutyáké!
Hajtsad, ugy elhajtsad, amint csak te tudod!
(Összetört derekú feleség)

Hajts kocsis, hajts kocsis, Minél jobban lehet!
A ló az ebeké, Az ut az Istené, A hintó az enyém!
(A szaván kapott feleség)

Inasom, inasom, kedvesebb inasom:
A föd az istené, a ló az eböké,
Forduljunk, mert vörös szin már a keszkenyő!
(Két kápolnavirág)

És még több balladában. Az ilyen azonos vagy nagyon hasonló szövegtömbök át- meg átszövik a balladaanyagot. Van olyan szövegünk, amelynek 10-11 más balladával van kapcsolata ilyen egyező szövegegységeken keresztül. Ez egyúttal összeköti a lírai népköltészettel is, ahol ugyanezt az összeszövődést tapasztaljuk a többszörösen felhasznált tipikus fordulatokban.

EREDET – IDŐREND

Miután megismertük, hogy milyen a ballada, a következő kérdés, amivel meg kell ismerkednünk, az összehasonlító-történeti kérdés: honnan erednek, milyen korból származnak különböző balladáink. Az időrend ugyanis csak a legújabb történetekben, főleg a betyárballadákban állapítható meg önmagából a tárgyból és annak ismert történeti körülményeiből; a klasszikus balladák kora csak összehasonlító kutatással.

Az egész Európára kiterjedő összehasonlító kutatás megállapította, hogy a magyar balladakincsben túlnyomóan francia eredetű balladákat találunk, s ez a kapcsolat meghatározza a magyar balladaköltészet egész európai és stílusbeli igazodását; továbbá vannak benne a korábbi hősénekből örökölt elemek, amelyekben elveszett honfoglalás kori hősepikánk egyes motívumait, kivételesen teljes eseménysorozatának lerövidült vázát, sőt bizonyos stílusfordulatait is felismerhetjük. Az időrend kedvéért ezekkel a legrégebbi elemekkel kezdjük áttekintésüket.

Azok a balladák, amelyekben több vagy kevesebb hősepikai elem lappang, a következők: Az elégetett házasságtörő (1.), A falbaépített feleség (2.), Az elcsalt menyecske (3.), A szívtelen anya (4.), Szálláskereső Jézus (7.), Szégyenbe esett lány (10.), Császár tömlöcéből szabadult úrfiak (33.) és Háznépe védelmében elesett hős (34.). Minthogy ezeket az összefüggéseket, valamint a francia kapcsolatokat több mint húsz év óta többször is részletesen kifejtettem részben néprajzi folyóiratokban (Vargyas 1959; 1962), részben összefoglaló könyvemben (Vargyas 1976) – és kétszer angol nyelvű könyvben is (Vargyas 1967; 1983) –, itt csak röviden előadom az eredményeket, a bizonyítást nem részletezem.

Az egész tartalom vagy annak alapgondolata két szövegünkben származik a honfoglalás előtti időkből: A falbaépített feleség (2.) és a Háznépe védelmében elesett hős (34.) történetében. A falbaépített feleség összehasonlításában először meg lehetett állapítani, hogy a balkáni változatok a magyarból származnak, mégpedig elsőnek a bolgárban, s onnan mentek tovább körös-körül a többi néphez. Ugyanakkor az alapgondolat és néhány jellemző motívum egyezik a kaukázusi népek egy verses történetével, amelyben többnyire egy anya egyetlen gyermekét falazzák be, miután a nappal épülő fal éjjel mindig leomlik, s a kőművesek megegyeznek – „összetanakodnak" –, hogy valakit beépítenek a falba áldozatul. Az anya párbeszéde a gyermekkel, ami a fokozatos befalazást érzékelteti, nálunk ugyancsak formulaszerűen jelentkezik, valamint megvan a ballada végén a párbeszéd fordított szereplőkkel: a fia szól a befalazott anyához; ugyanakkor a balkáni változatokban ez a jelenet fokozatosan kibővül, hosszasan leírt jelenetté válik, vagy kopás mutatja másodlagos voltát. Minthogy a legközelebb a kaukázusi példákhoz a magyar van, csak mi hozhattuk a témát honfoglalás előtti érintkezések alapján, ami kaukázusi népekkel és kultúrákkal történetünkben kimutatható.

Közlésemben már nem tudtam felhasználni Szalmási Pál kéziratos örmény adatait (csak legutolsó angol nyelvű könyvembe dolgozhattam bele – 1983), amelyek még szorosabb kapcsolatot árulnak el balladánkkal; ezek néhány legérdekesebb darabját ezúttal megismertetem a magyar olvasóközönséggel is.

Amikor az astaraki régi híd alapját rakták, a folyó mindig szétrontotta. A falu öregei tanácsolták, hogy élve falazzanak bele egy árva lányt. Megvettek mostohájától egy árvát, aki engedelmesen alávetette magát a munkások akaratának. Amikor térdéig ért a fal, siralmasan megszólalt:

Beraktak, anyácskám, beraktak,
Egészen a térdemig... majd
Beraktak, anyácskám, beraktak
Egészen a mellemig befalaztak... majd
Beraktak, anyácskám, beraktak
Egészen a torkomig befalaztak...

Ezután a leány hangja nem hallatszott tovább. Ez a párbeszéd további három énekben is szerepel (esetleg benne még „Ővig" való falazásról is szó van). Két ilyen párbeszéd *vár*építési történetben hangzik el. A legnagyobb meglepetésre a főpallér feleségének feláldozása is előkerült ezekben a szövegekben, ami végleg biztossá teszi a balladatéma kaukázusi eredetét.

„Batman mester hidat épít. Másnap látja, hogy a víz elvitte az alapot. Ez többször megismétlődik. A mester álmot lát: egy öreg azt tanácsolja, hogy állatot vagy embert kell beépíteni. Az élőlény az legyen, aki reggel *elsőnek érkezik* oda. Másnap észreveszi a mester, hogy szeretett felesége és vadászkutyája közeledik. Az ételt hozó asszony lába megbotlik egy kőbe, és az edény kiesik kezéből, a kutya pedig kinyalja az ételt belőle. Az asszony odaér, mire a mester nagyon elszomorodik. Felesége kérdi, miért szomorú, s mikor megtudja, önként vállalja az áldozatot. A felépült hídra a mester kifaragja felesége szobrát. Mondják, hogy a szobornak melléből két tejforrás fakad; az utasok ebből csillapítják szomjukat."

A történetet magyarok is hallhatták a Kaukázus előterében, varsányok és jászok is hozhatták magukkal, amikor a magyarokhoz csatlakoztak. S a balladastílussal való megismerkedés idején a magyarok alkották meg belőle az egyik legmegragadóbb balladatörténetet.

A Háznépe védelmében elesett hős – Kerekes Izsák és párja, Ílő Veres Jóska (amelynek eredetisége már kétségtelenül beigazolódott) – egész tartalmában őrzi egy belső-ázsiai eposz lerövidült vázlatát. Az Alpamüs- vagy Zsoloi kán-eposz az egyik legterjedelmesebb belső-ázsiai epikus költemény. Alapkonfliktusát őrzi 68, illetve 44 sorban a két magyar vers. Az epikus hős erejét határtalan evés-ivás jellemzi, ettől részegen fekszik, amikor ellenség közeledik. Felesége háromszor hiába költi, végre szívébe szúr, mire mint légycsípésre felébred, megküzd az ellenséggel. További kalandjai során elfogják, verembe vetik, ahonnan csodaképpen megmenekül. Más változatában (voguloknál) ugyanez a hős előre megmondja halálát. Mindez feltalálható énekünkben, amit tulajdonképpen nem is nevezhetünk balladának, a balladai stílus alig jelentkezik benne, maga a történet pedig tipikusan nem balladai. Nyilván későn került a néphagyományba, félnépi-félirodalmi közvetítéssel, mert legutolsó „aktualizálása" is a 18. századi Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolja (kuruc-labanc és szebeni rácok emlegetése).

Annál balladaibb megfogalmazást kapott az elsőnek idézett Elégetett házasságtörő **(1.)**. Ennek eseménymagva ugyanis egy nyugat-európai ballada részleteinek és egy belsőázsiai epikus ének részleteinek szerencsés összeolvasztása. A spanyol–portugál–katalán ballada szerint a férj vadászatra vagy háborúba megy el hazulról, s az asszony egy idegen lovagot fogad. A férj váratlanul hazatér, döngeti a kaput – be is kell törnie egyes szövegekben, mert a kapukulcsot elvesztette az asszony, vagy a folyosó kulcsát vesztette el, ahová a lovagot rejtette. A fölfedezéskor azonban nyerít a ló az istállóban, mire a férj kérdi, kié a ló, kard stb., mint a mi Megcsalt férj **(129.)** balladánkban, ami a franciáknál is megvan, s onnan olvaszthatták bele az ibériaiak a másik történetbe, ahová sehogysem illik bele. Egy változat az elégetést is emlegeti: „Az olyan asszony, aki így beszél, elégetni való. Harminc szekér szalma, megannyi faág."

Az Altaj vidéki énekekben más részletei tünnek fel balladánknak. A hős anyja és nővére idegen vitézzel szövetkezik össze. Különböző ürüggyel *elküldik* hazulról, olyan feladatokkal, amibe bele kell pusztulnia. De táltoslova *figyelmezteti* az asszonyok tervére. Hazatér, megküzd ellenfelével, de nem tudja végleg legyőzni, s az asszonyok elrejtik védencüket a *családi ládában*. Egyszer a hős vadászatról hazatérve *enni kér* apja csészéjéből. „Ott van apád ládájában", mondják az asszonyok. A kinyitott ládából kipattan az ellenfél – de ezúttal győz. A hőst azonban táltoslova feléleszti, az most már megöli ellenfelét, s *választást enged* az asszonyoknak: vagy 80 árkot telehordanak trágyával,

vagy megfejnek 80 kancát. Azok a könnyebbnek látszót választják, s a vad kancák agyontaposták őket.

Legfeltűnőbb ebben az összefüggésben az ételkérési jelenet. Minthogy ezt a példaszöveg nem tartalmazta, másik változatból idézem (Vargyas 1976: II. 2. sz.):

7. – Mit eszünk, feleség? Mit eszünk, feleség?
– Az nagy ablakba van borsos malac-hús is...

8. – Nem kell nékem, nem kell senki maradékja,
Csak a nagy ládából dió és mogyoró!

9. – Lelkem, jámbor uram – konyhán forgolódtam,
Elvesztém, elvesztém a nagy láda kóccsát...

10. Nem várhatta vége-hosszát: bérugá a lád' ódalát –
Kifordul Barcsai, kifordul Barcsai.

(Kibéd, Maros-Torda m. Seprődi gy.; SzNd 34)

Ez az ételkérési jelenet a ládából előkerülő ellenféllel olyan különleges mozzanat, amelyről nem lehet elképzelni, hogy egymástól függetlenül alakult volna ki két távoli helyen. S akkor a választás három, illetve két halál közül, amelyek közül a könnyűnek látszó a legszörnyűbb, valamint a hazulról való el*küldés* és a figyelmeztetés a bajra szintén megkapja a maga bizonyító erejét. Nyilván két hasonló összeütközésre épülő történet – az altaji férfi elleni összeszövetkezés és a nyugati házasságtörési ballada – olvadt itt össze a legművészibb balladai történetben.

Nevezetes európai balladába illesztették bele a hősénekmotívumot Az elcsalt menyecske (3.) történetének döntő pillanatában. Amikor a szerető-gyilkos elárulja az elcsábított lánynak – Nyugaton mindig lány a szereplő –, hogy már több lányt megölt, s meg fogja őt is, akkor került nálunk a tóba ölés vagy tengerbe lökés helyére a fára akasztott előző áldozatok képe és a jelenet a fa alatt a fejben-kereséssel. Ez pedig nem más, mint az Altaj–Szaján-vidék hősepikájának egy sok variánsban szereplő mozzanata: a világfa alatt fenyegető sok veszély vagy az ott történő szabadulás és az ugyanott gyakran megjelenő fejben-keresés jelenete. Ugyanez a fa alatti jelenet az előző áldozatok megpillantásával terjedt el tőlünk nyugatra, németekhez, hollandokhoz, skandinávokhoz, a távolodás arányában egyre homályosabban. Egyszersmind ugyanez a jelenet maradt fenn nálunk a Szent László-legenda képi ábrázolásaiban. Sőt, ugyanezt a jelenetet ábrázolja egy szibériai aranyveret is az Ermitázsból. A képi ábrázolásokból magából is le tudta vezetni László Gyula mind az ábrázolások, mind pedig a ballada megfelelő helyének keleti, honfoglalás előtti eredetét. Mindenesetre a 14–15. századi templomi és királyi udvarbeli ábrázolások és a ballada együtt elárulja, hogy azokban a századokban még élénk emlékezetben lehetett egy, Lászlóra is alkalmazott keleti hősénektípus.

Még egy balladánk van, amelyben hősének eseménysorozatának mozzanatai maradtak fenn, s ez A szívtelen anya (4.). Ennek moldvai változataiban fennmaradt egy sajátságos motívum, ami a példaszövegben hiányzik: az elhagyott gyermeket farkasok veszik oltalmukba, hogy még élesebb legyen az ellentét az emberi-anyai szívtelenség és az állati gondosság között. Egyik moldvai változat e részletét bemutatjuk (Vargyas 1976: II. 14. sz.):

10. Hát kerilbe vette három fene farkasz.
E legnagyobb fene farkasz szavát felfelelé:

11. – Szakasszuk háromba, szakasszuk háromba.
E középső fene farkasz szavát felfelelé:

12. – Bizon nem bánom ien, bizon nem bánom ien.
E lekkisszebbik fene farkasz szavát felfelelé:

13. – Vaj ne szegient, vaj ne, vaj ne szegient, vaj ne.
Mük esz csak vigyük el a mi ballanginkhoz,

14. Sz e mü ballanginkban mük esz nevejjük fel
Genge báránhúszvol sz genge malachúszvol.

15. – Anyám, iedesszanyám, iedessz farkaszanyám!
Eresszen el ingem, erdébe szietálni,

16. Erdébe szietálni sz mezébe nyúgunni.
– Ne menny, lányom, ne menny, szok vadászok járnak,

17. Sz a fejedet veszik, sz a fejedet veszik.
– Apám, iedeszapám, iedesz farkasz-apám!

18. Eresszen el ingem erdébe szietálni,
Erdébe szietálni sz mezébe nyúgunni.

19. Úd menen, úd menen az ő iedesszannya,
Úd menen, úd menen az ő iedesszannya,

20. Hoj jársz, lányim, hoj jársz, hoj jársz lányim, hoj jársz?
– Hallgassz anyám, hallgassz, hallgassz, anyám, hallgassz!
Anyám lettél lenne, el szem hattál lenne. (3–4. sorra)

(Trunk, Moldva, 1929; Domokos 1941: 11. sz.)

A keleti (mongol) történetben a kán lánya gyereket vár. A kán attól tart, hogy születendő unokája majd életére tör, ezért lányát börtönbe veti, hogy szülés után elpusztíthassa a gyermeket. Lánya ikreket szül, sikerül kicsempésznie őket a börtönből, és kitéteti az erdőbe. Ott hét farkas veszi gondjaiba a csecsemőket, és föl is neveli. Nagyapjuk később tudomást szerez róla, s katonaságot küld ki a gyermekekért, de a farkasok felfalják a harcosok lovait, s azoknak dolgavégezetlen kell visszatérniök.

A történet eleje fennmaradt egy székely mesében, amely Nyugaton éppúgy ismeretlen, mint balladánk is a balladairodalomban. Egy király álmot lát, hogy lánya fiakat fog szülni, akik megdöntik nagyapjuk uralmát. Ezért egy irdatlan nagy vasházat építtet a legmagasabb hegy tetején, s oda bezáratja lányát, hogy férfi ne érinthesse. A lány a földből felfakadó forrástól teherbe esik és ikreket szül. Midőn azok hétévesek lesznek,

szétdöntik a vasház oldalát, és elmennek szerencsét próbálni. (Innen kezdve egy ismert mesébe megy át a történet.)

A farkasok közé kerülő gyermek történetével rokon egy másik mongol ének, ahol az öreg hőst és feleségét idegen vitéz haddal fenyegeti. Újszülött gyermeküket elrejtik az erdőben, azután elhajtják őket népükkel-jószágukkal együtt. Egy öreg pásztor házaspár marad vissza, s fölneveli a gyermeket. De farkasok jönnek hozzájuk követelni a gyermeket. Az öregek ellenkeznek, de a fiú, meghallván a dolgot maga megy ki a farkasok közé, és elpusztítja őket.

Nyilván egy olyan variánsa élt a magyarság közt ennek a történetnek, amelyben az ellenség elől való menekülés és a farkasok által oltalmazott gyermek együtt volt, s a nagyapa ártó szándékát átvitték az anyára a ballada alkotói, s így fogalmaztak meg egy Európában másutt ismeretlen balladai példázatot.

A további balladákban már csak motívumok vagy fogalmazási részletek maradtak fenn egykori hősénekekből.

A Szálláskereső Jézus (7.) történetében az elalvó Üdvözítő „fejinél fölkelt ragyogó napvilág, a lábánál fölkelt tündöklő hódvilág". Ez a földöntúli – mitikus – személyeket jelölő kép belső-ázsiai hősénekek és kaukázusi történetek szereplőinél is jelentkezik. Egyikben a hős egyik oldalán a nap, másikon a hold, homlokán a hajnali csillag látható, egy másikban a hős fejénél a hold, lábánál a nap, szívénél a hajnalcsillag jön fel. Egy kaukázusi mesében a hős egyik lábán nap, másikon hold, kezén csillag van. Egy sór-tatár hős megkapja a neki rendelt lányt, „az öreg kán fejüket egymáshoz hajtotta, előttük felcsillogott a hold, mögöttük felfénylett a nap". Egy mongol hős olyan lányt vesz el, akinek nyakán a nap, tarkóján a hold látható. Egy karakirgiz ének hőse mondja: „Jobb oldalamon látszik a nap, bal oldalamon látszik a hold, homlokomon látszik az esthajnalcsillag..." Ezt az örökölt motívumot alkalmazta a magyarság a keresztény égi szereplő, Jézus személyére.

A Szégyenbe esett lány (10.) vőlegénye és néha más balladahős mondja, mikor kedvese holtteste fölött sziven szúrja magát: „Vérem a véreddel egy patakot mosson, Testem (vagy szívem) a testeddel (vagy szíveddel) egy sírban nyugodjon, Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon!" Keleten ez a szövetség- vagy barátságkötés formulája az énekekben. „Halálunkkor legyenek lelkeink együtt, vérünk ha folyik, hát follyon egybe – mondván barátokká váltak." „Mint két fül, olyan barátok akarunk lenni, ha meghalunk, legyenek csontjaink együtt, vérünk ha folyik, follyon együtt!" „Gyere hozzám, ha nekem rosszul megy, s ha neked rosszul megy, én megyek hozzád, Csontjaink egy halmot alkossanak, Kifolyt vérünk egy folyót alkosson." (NB. egy mezőségi töredékes változatban „Csontom a csontoddal" áll „testem a testeddel" vagy „szívem a szíveddel" helyett!) „Ha mi meghalnánk, alkossanak csontjaink egy hegyet, ha vérünk folyik, alkosson egy folyót!" „Mindig *barátok akarunk lenni, mint egy tehén két szarva*, holt tetemeinket akarjuk látni, megsemmisített lelkeinknek utánamegyünk". S hogy a hozzávaló „szertartást" is lássuk, egy sór éneket idézünk ismét: „Aba Kulak és Eresz Tajcsi ... *megvágva nagyujját, egymásnak kiszopta vérét, s barátok lettek, mint egy pár szarv.*" Ez lehetett egykor a vérszerződés rituális szövege is!

A Császár tömlöcéből szabadult úrfiak (33.) és a Háznépe védelmében elesett hős (34.) egyaránt formulaszerűen fogalmazza meg a hős harcát az ellenséggel: „Egy elmenetibe gyalogösvényt vágott; Visszajövetibe szekérutat csapott; A nagy táborból csak élve egyet hagyott." Ehhez hasonló közhellyel belső-ázsiai énekekben és orosz bilinákban találko-

zunk. Az Abakán vidékéről: „Mialatt odafele mentek, hatvan embert megöltek, mialatt visszafele jöttek, hetven embert megöltek, az egész véres hadsereget megölték, csak a három hős maradt meg." Mongol hősénekben: „Ez ellen a sereg ellen az apa fiával kettesben vonult ki. Előre mentek, hetven embert levágtak, *utcát csináltak*; visszamentek, hatvanat levágtak. Hat nap alatt az egész sereget levágták." Mongoloknál még vadászatra alkalmazva is előkerül: „Előre ment, hetet (vadat) megölt, Visszament, hatot megölt." Más mongol énekben: „Altün Tas sereggel támad Er Kulatajra; az utóbbi derekasan védekezik. Odacsap előre, hatvan ember feje lehull, visszafordulva odacsap, ötven ember feje legördül. Az egész sereget levágta." Orosz bilinákban a következő változatokat találjuk: „Ahová csak mentek, uccák voltak, Ahová csak fordultak, sikátorok." „Egy oldalra megy, uccát csinál, más oldalra fordul, sikátort." „Ahová legyint, uccák vannak, Ahová visszalegyint, sikátorok." „Amint előrelegyint, ucca lett, ha pedig visszafelé legyint, sikátor."

A bilinák fogalmazása kis és nagy uccát emlegetve közelebb van a magyarhoz; távolabb, hogy előre-hátra haladás helyett legtöbbször jobbra-balra és más „oldalra" szerepel, és hiányzik belőle a vég: „az egész sereget levágta". Az is különbség, hogy előre többet, visszafelé kevesebbet vágnak le, mint több belső-ázsiai változatban is. Viszont a magyarnak, amely logikusabb, szintén megvan a párja Belső-Ázsiában. A kijevi ciklus bilináiba valószínűleg a krími és kazáni tatárokkal vívott harcok folyamán tőlük kerültek a formulák. Magyaroknak orosz szövegekkel különben sehol semmi kapcsolata, legföljebb fordítva: az európai balladák nagy része magyarok felől érkezett hozzájuk. Így ezt a formulát is, amit leginkább epikus ének stílusú balladáink tartottak fenn, a régi hősepika maradványának kell tartanunk.

A többi keleti párhuzam viszont igen tipikus balladatörténetekben maradt fenn, pompásan beleilleszkedve a ballada szemléletmódjába és stílusába. Vagyis a ballada csak azokat az elemeket engedte „továbbélni" a korábbi hősepikából, ami beilleszthető volt saját világába.

FRANCIA EREDETŰ BALLADÁK

Most pedig lássuk balladáink nyugati, francia forrásból merített történeteit. A bemutatásban olyan sorrendet fogunk tartani, hogy előbb a teljesen világos és bizonyított esetek felől haladunk a homályosabb valószínűségek felé. Az utóbbiaknál is hangsúlyoznunk kell, hogy ellenkező nyom egyiknél sincs, s a nagyszámú biztos eset mellett ezeket a „nyomokat" is ugyanannak a folyamatnak elmosódottabb eseteiként kell felfognunk.

Egyik legbiztosabb eset az, amikor csak franciáknál és magyaroknál van meg egy ballada vagy balladai formula. Ilyen a Szálláskereső Jézus (**7.**), ahol a franciáknál a koldusnak öltözött, fel nem ismert Jézust utasítja el a férj, és szánja meg a jámbor feleség, aki felviszi szobájába, ahol nagy fényességet talál: kérdi, mi ez, a nap süt, a hold fénylik, mire a koldus felfedi magát, és megmondja: az az asszony jótéteményeinek fénye, s ő a mennyországba jut, férje a pokolba. A magyarok sem az álöltözetet nem tartották meg, sem a tanulságot a végén, hanem az égi fényességet (s a nap és hold emlegetését) átértelmezték Jézus túlvilági lényének jelképévé. Ugyancsak kizárólag a két nép balladáiban fordul elő az a formula, amit nálunk öt ballada is fenntartott (**6.** Három árva, továbbá **20.** Zsivány felesége, **25.** A szolgával szerelmeskedő lány, **31.** Katonák által elrabolt lány és **57.** Vétessék ki szólló szívem): „Vegyétek ki a szivemet, Vegyétek ki a

májamat, Tegyétek a réz tányérba, Mossátok meg ürmös borba, Takarjátok gyenge gyolcsba, Küldjétek bé Brassóba, Tegyétek ki várkapuba! Vegyen példát minden róla: Hogy van az árvának dolga!" Franciáknál a kivégzés előtt a tisztjét féltékenységből megölő katona küldi így üzenetét hűtlen kedvesének: „Tegyétek szivem fehér kendőbe, vigyétek el Párizsba Julie kisasszonynak, kedvesemnek, tegye szesszel telt edénybe, Ime kedvesednek szive", vagy „Ha meglátja, meg fogja bánni" stb.

Másik szintén teljes bizonyságot nyújtó eset, amikor a téma a franciáknál van meg és egy-két közvetlen szomszéduknál, biztosan a franciáktól való (romlottabb) változatban, Kelet-Európában pedig csak a magyaroknál. Ilyen a **19.** A hajdúkkal útnak induló lány, **11.** Halálra hurcolt menyasszony (mindkettő a franciáknál, piemonti olaszoknál és dánoknál is ismeretes), **23–24.** Magzatgyilkos lány, illetve Háromszoros magzatgyilkos (franciáknál és dánoknál), **26.** Halálra táncoltatott lány (francia, piemonti olasz és angol változat), **72.** Révészek nótája (francia, spanyol–portugál, görög és egy annyira elhomályosult német változat, amely semmiképpen sem hozható a magyarral kapcsolatba), végül egy formula a **33.** Császár tömlöcéből szabadult úrfiak-ban: „Hét évig nem láttunk napot-holdat" (ami franciáknál és olaszoknál van meg). Lássuk a Halálra hurcolt menyasszonyt (Vargyas 1976: II. 34. sz.):

1. Rákóci kocsmábo Két karajcár a bor,
   Arra mén, arra mén Szegény özvegyasszony.

2. – Gyere be, gyere be Szegény özvegyasszony,
   Igyál egy icce bort, Vagy ha kettő kell is,

3. Sem magad pénzire, Sem a fiadéra,
   Hanem a lányodé, Bodor Kataliné!

4. – Lányom, édös lányom, Bodor Katalina,
   Eladtalak téged Rákóci kocsmábo,
   Rákóci kis urnak! (4. sorra)

5. – Anyám, édösanyám, Kedves szülő-dajkám,
   Mér adtál gyilkosnak, Rákóci kis urnak,
   Ki nappal aluszik, Éjjel gyilkolódzik?! (3–4. sorra)

6. – Anyám, édös anyám, Kedves szülö-dajkám,
   Micsoda sereg az, A fekete sereg:
   Napkeletről jönnek, Napnyugotra mennek?! (3–4. sorra)

7. – Lányom, édös lányom, Bodor Katalina,
   Az teérted jön az, A fekete sereg!

8. – Jó napot, jó napot Kedves napam-asszony!
   – Fogadja el isten Kedves lányom urát!

9. – Hol vagyon, hol vagyon Én gyöngybéli mátkám?
– Az első szobábo Ékösitti magát.

10. – Jó napot, jó napot, Én Gyöngybéli mátkám!
– Fogadja el isten Rákóci kis urfi!*

11. Akkor ott felkapja, Ló farkához köti,
Tüskékről-tüskékre, Bokrokra hurculja.

12. – Lassúl járgy, lassúl járgy, Rákóczi kis urfi,
Már piros cipellőm Sarkig vérbenn uszik!

13. Akkor ott fölkapja, Kengyelt megszoritja,
Tüskékről-tüskékre, Bokrokra hurculja.

14. – Lassúl járgy, lassúl járgy Rákóczi kis urfi,
Már szép selem ruhám Félig vérbenn uszik!

15. Akkor ott fölkapja, Kengyelt megszoritja,
Tüskékről-tüskékre, Bokrokra hurculja.

16. – Lassúl járgy, lassúl járgy, Én gyöngybéli mátkám!
Már aran koszorúm Félig vérbenn uszik.

17. Akkor ott fölkapja, Keblére szoritja:
– Mit önnél, mit innál, Én gyöngybéli mátkám?

18. – Sem önném, sem innám, Csak ágybo fekünném,
Sem innám, sem önném, Csak ágybo fekünném.

19. – Mit önnél, mit innál, Én gyöngybéli mátkám?
– Anyám asztalárul Csecsemadár szárnyát,
Atyám ablakábul Jó fehér bort innám. (3–4. sorra)

20. Nyisd ki, anyám, nyisd ki Zöldelő kapudot,
Vesd meg, anyám, vesd meg Vig halott-ágyamot!

(Törökkoppány, Somogy m. Lajtha gy. 1938; Gr. 21–22)

A visszautasított kérő démoni bosszúját a franciáknál egy házasságtöréssel elhitetett férj követi el, ennyiben a ballada előzménye eltérő. A bosszútól kezdve azonban a francia változat mozzanatról mozzanatra egyezik a magyarral: „Hajánál fogva megragadta, s lova farkához kötözte. Hurcolta Párizstól Saint-Denisig. Nem volt ott sövény, se csipkebokor, amelyen ne lett volna Marianson vére." „– Renaud-m, édes szerelmem, álljunk meg itt egy kissé! – Ha meg is állok, nem temiattad, hanem lovamért, amely elfáradt.

* Tehát nem fogadja el „gyöngybéli mátkának", vagyis nem ismeri el vőlegényének.

Mondd, szajha, hol van három gyürüd?" Ekkor kiderül a tévedés. „Marianson, nemes úrnőm, mit adjak, hogy meggyógyulj? Kell-e kenyér, kell-e bor, Selyem, vászon lepedő?" (Egy másik változatban: „Leölök libát, kappant, hadd gyógyuljon meg tőle Marianson" – lásd „Csecsemadár szárnyát", stilizáltabban a magyarban.) „Nem kell se kenyér, se bor, sem selyem, se vászonlepedő. Csak egy tű kell és cérna, meg egy vászon szemfedőnek."

Nem kétséges, hogy a két rész teljesen egyezik annak ellenére, hogy a magyarok a féltékennyé tett férj helyett a visszautasított kérő bosszújával indokolták. Az olaszoknál hiányzik – a különben teljesen egyező történetből – a tüskén-bokron át hurcolás (kétszer megkerülik a palotát), a kérlelés: „Lassúl járgy..." (helyette az úrnő felnyög: „Óh miért gyötörsz ilyen nagyon? Mit tett neked szép fiacskád és feleséged, hogy halálba küldöd?"), nincs „mit ennél, mit innál" és „Nem kell egyéb, csak szemfedő – Vesd meg, anyám, vesd meg Vig halott-ágyomat" (helyette: „Nem gyógyulhatok meg többé, mert nem láthatom élve fiacskámat. Vele együtt akarok meghalni magam is!", mire a férj öngyilkos lesz e szavakkal: „Egy álnok nyelv miatt hármunknak kell meghalni!"). A dánoknál a földrajzi távolságnak megfelelően a történet is távolabb van a miénktől, bár ők is a visszautasított kérő bosszújává alakították át: a lány visszautasítja a kérőt azzal, hogy kevesebbet ad annak hűségére, mint apja ócska cipőjére. A kérőnek halott híre támad, a lány ki mer kocsikázni, de találkozik a fiúval, aki kirántja kocsijából, hajánál fogva nyergéhez köti. „Nem volt olyan kis zöld, ami nem kapott volna Lenelil véréből, olyan kis ág, amelyre ne freccsent volna keblének vére." Egy víznél megállnak. A lány végrendelkezik: apjának, anyjának hagyja javait, a fiúnak pedig kést, hogy álljon szívébe. Ezután a lányt felvirágozva ágyba fektetteti, s másnapra hárman feküsznek holtan: a lány, a fiú s annak anyja, aki utánahal bánatában.

Világosan látszik, hogy a magyarok a franciáktól vették át a balladát.

A hajdúkkal útnak induló lány **(19.)** története a következő. A lány, akinek *Hajdú* Benedek a kedvese, kérdezi a háza előtt ivogató három hajdúlegénytől vőlegényét; azok ismerik és hajlandók elkísérni hozzá. A lányt anyja inti, ne menjen, mert megölik, a lány mégis kiöltözik, pénzt vesz magához és elindul a legényekkel. Azok megölik, kirabolják – először erőszakot tesznek vele –, majd találkoznak – egy változatban kocsmában, máshol csak útközben – a lány kedvesével, aki megösmeri a ruhákat, elviteti magát kedveséhez, s ott öngyilkos lesz. Jellemző motívum, hogy a három közül a legkisebb hajdúlegény ellenzi a gyilkosságot, majd ugyanő árulja el a vőlegénynek, mi történt. A francia változatban ugyanígy három katona találkozik egy sétáló lánnyal, megerőszakolják, megölik, s ruháival elmennek – véletlenül a lány apjának kocsmájába. Fizetéskor kigurul a lány gyűrűje, a kocsmáros megismeri; hármójuk közül itt is a legkisebb vallja be, mi történt – ugyanő, aki előbb ellenezte a gyilkosságot –, s a kocsmáros bíró kezére adja a katonákat. A dán balladában három lány szerepel, akik elmulasztják a misét, s találkoznak három rablóval, azok „szeretőkké teszik", majd megölik őket, s leszedik ruhájukat. Azután szállást kérnek a lányok szüleinél. Ott az asszonyt is akarják, aki megismeri lányai holmiját, felkölti férjét, s a rablókat kivégzik. Itt ugyan nem volt különbség a legkisebb rabló és a többi között, mégis a végén csak ő menekül meg, vagy csak őt temetik „keresztény temetőbe", ami a motívum elhomályosult és értelmetlen fenntartása. Az olasz, miközben teljesen megegyezik a franciával, a legkisebb rablót pont ellenkezőleg szerepelteti: ő az, aki megöli a lányt, vagy pedig más változatok egyáltalán nem tudnak szerepéről. Ismét világos a francia és a magyar szövegezés összefüggése.

Nagyon jellemző a Halálra táncoltatott lány **(26.)** és francia párjának kapcsolata.

A történet a következő mozzanatokból áll. Legény hívatja a bálba a Sági bíró lányát és felszólítja, hogy öltse fel legszebb ruháját, húzza fel kordován csizmáját, tíz pár aranygyűrűt húzzon az ujjára; néha ezt anyja mondja lányának, „Hadd szakassza szívét kedves galambodnak". Néha előzményekről is értesülünk: a legény háromszor hívja vagy „hétszer megkérette" a lányt, aki több változatban megszégyeníti, hogy „Rongyos a dolmányod, tetves a nadrágod" és hasonlókkal. Néha nem bálba hívják, hanem a hívó fiú lakodalmára. A kiöltözött lány megjelenik, s a fiú már messziről kiáltja feléje, hogy „ülj le mellém, igyál!" Azután odakiáltja a muzsikusoknak: „Húzzátok cigányok estétől reggelig. Mig a Sági bíró lánya el nem alszik." A lány háromszor kéredzkedik ki, mert tíz pár aranygyűrűje ujjára dagadt, szép selyemruhája a testére tapadt, végül kordováncsizmája tele aludt vérrel. A lány meghal, s a ballada azzal a „tanulsággal" fejeződik be, hogy „Átkozott az apa, Hétszerte az anya, Ki egyetlen lányát A bálba bocsátja. Este elereszti, Reggel sem keresi, Harmadnapra pedig Halva viszik neki." Néha a fiú reggel kérdezősködik a leány után, s maga is meghal utána.

Francia párjában a gazdag–szegény ellentét fordítva van: a fiú gazdag, s apja kényszeríti, hogy gazdag lányt vegyen el szegény kedvese helyett. Mikor megy a lányhoz ezt bejelenteni, kéri, hogy jöjjön el lakodalmára. „A lakodalomra nem megyek, de a táncba elmegyek." Ekkor kéri a fiú, hogy öltözzön ki díszesen, felsorolja a ruhákat, mit vegyen föl, hogy mutassa szépségét. Mikor a lány megérkezik a táncolókhoz, a fiú már messziről kiáltja neki, hogy igyék vele, mire a lány azt feleli, hogy nem enni-inni jött, csak egy pár táncot járni. A fiú több változatban odakiált a muzsikusoknak, hogy húzzanak neki, hadd táncolhasson jól kedvesével. Némely változat szerint a lány háromszor kimegy ruhát cserélni, szintén fitogtatni „előkelőségét", s vagy azután, néha azonban már az első forduló után ketten kétfelé holtan dőlnek a földre, megszakad a szívük. A násznép kárhoztatja az apát, aki nem engedte a szeretőket egymáséi lenni, s szólnak a harangozónak, hogy csendítse meg a lélekharangot (ami egyes magyar változatokban is előjön a más balladából átvett formulával: „Meghuzatod-e már A hármas harangot? Meghuzatom, meghuzatom Mind a tizenhatot"). Látható, hogy a konfliktus teljesen ellentétes alkalmazása ellenére minden mozzanatnak majdnem pontosan megvan a megfelelője a magyar balladában.

Ez a francia ballada is eljutott Piemontba, ahol majdnem szó szerint azonosan tudják, de egyes lényeges különbségek elválasztják a magyartól: pl. a lány mondja el, milyen ruhában lesz, hogy szeretője felismerje, ami a történet csattanóját veszi el.

Még messzebb visz az angol változat. Itt is legény hívja kedvesét mással tartandó lakodalmára, s egy-két szövegben fel is szólítja a kiöltözésre; többnyire azonban magától teszi ezt a leány. Itt nagyon ki van emelve a lány szépségének hatása, mire a menyasszony irigykedni kezd, szóváltás támad közte és a lány közt, s a menyasszony leszúrja a régi kedvest, mire a vőlegény meg őt szúrja agyon, s utána önmagát. Világos, hogy a magyar csak a franciából keletkezhetett.

Egy másik csoportot Nyugaton csak a franciák ismernek, Kelet-Európában pedig a magyarok és szomszédaik – ahol mindig ki lehet mutatni bizonyos romlás, elhomályosulás, össze nem illő motívumok alapján, hogy a szomszédok tőlünk vették át a történetet. Ilyen a Két rab testvér **(17.)** – franciáknál, magyaroknál és morváknál, a Vitéz és kegyes **(18.)** – francia, magyar, román, bolgár, szerb változatokkal, A törökrabolta lány **(29.)** – breton és sokféle francia történet magyar, szlovák, morva, román s talán délszláv megfelelőkkel, és a Sírdogáló János **(70.)**, ami a franciákon és magyarokon kívül csak

a lengyelek hagyományában él. Érdekes, egyéni eset a Két rab testvér és a Vitéz és kegyes viszonya a franciához: e két ballada cselekménye a franciáknál egyetlen balladában van elmondva. Háborúból vagy „garnizonból" tér haza egy ifjú a húgával. A lány dalt énekel, mire bátyja kéri, hogy csendesítse hangját, mert tíz mérföldre hallatszik el, meghallják a rablók s elrabolják. Alig mondja ki ezt, belépnek az erdőbe, és rablókkal találják magukat szemben. A kapitány követeli a lányt éjszakára, a fiú védi, s tört dőfnek az oldalába. Ezután érnek el szüleik házához, ahol mint szegény idegenek kérnek szállást, de nem kapnak, mert tele a ház vendégekkel. Végül az istállóban kapnak helyet, ahol meghal a fiú, s a lány elsiratja, amiből az anya felismeri gyermekeit.

A Két rab testvér fogságból szökik, a fiú sebesül meg az üldözőkkel vívott harcban, majd elérnek szüleik házába, akik szintén nem ismerik fel és nem fogadják be őket, csak az istállóba, ahol a fiú meghal, s a lány siratójából derül ki itt is a valóság. A Vitéz és kegyes-ben fiú és kedvese szerepel, itt is meg van fordítva a szerep: Vitéz kéri a lányt, hogy énekeljen, s az fél a rablóktól, hogy meghallják. Az meg is történik, Vitézt megölik – s itt jön egy más történet motívuma, hogy az egyik rabló kérdezi a lányt, ki volt apja, s kiderül, hogy testvérek.

A kettévált francia ballada további útján az első eljutott a morvákhoz, a második balkáni szomszédainkhoz.

Vannak azután olyan esetek, amikor a franciáktól is eljutott nyugati népekhez, a magyaroktól is kelet-európai szomszédokhoz, de a két csoport között nincs területi összefüggés, mint az eddigiekben egynél sem. Ilyen a magyar **68.** Csudahalott (francia, angol, dán verzió egyfelől – magyar, szlovák, ukrán, bolgár, szerbhorvát másfelől), **65.** A megszólaló halott (francia, ibériai – magyar, szlovák, lengyel, litván), **28.** Kegyetlen anyós (francia, angol, dán, piemonti olasz, ibériai és a balkániaktól eltérő görög – valamint összefüggő magyar, szlovák, morva, lengyel, litván, orosz, román és délszláv). Már itt jelezzük, hogy e két össze nem érő terület „összeköttetése" csakis a középkori Magyarország számos helyén kimutatható francia-vallon telepesek útján képzelhető el, valamint azon szoros kapcsolatok alapján, melyek Magyarország és különösen Liège tartomány között ez időben voltak. (Évenkénti zarándoklatok Aachenbe, akkor még vallon városba, ahol Nagy Lajos külön kápolnát emeltetett magyar pappal a magyar zarándokok számára, szoros kereskedelmi kapcsolatok, magyar nevek Liège-ben és környékén stb.)

Vannak azonban olyan esetek, amikor franciák és magyarok közt összefüggő területen terjedt el egy ballada, amikor is az összes nemzeti verzió eltéréseiből és egyezéseiből kell kikövetkeztetni, melyik nép a kiindulás, s mi melyiktől vettük át. Idetartozik a **3.** Az elcsalt menyecske (francia, olasz, angol, holland, német, dán, cseh, lengyel és magyar), a **80.** Katonalány (francia, ibériai, olasz, szerbhorvát, albán, bolgár, görög, román, magyar, szlovák, morva, cseh, lengyel, orosz változatokkal) és némi fenntartással a **6.** Három árva (mivel itt az összekötő terület francia és magyar közt a német volna, ahol azonban hagyományosan csak az elszászi németeknél és keleten a cseh határon gyűjtöttek – másféle – változatot, s közben nincs összeköttetés a magyar, cseh, lengyel, horvát, szlovén fogalmazással). Lássuk Az elcsalt menyecskét, amelyről már a hősepikai örökséggel kapcsolatban is szó volt (Vargyas 1976: II. 11. sz.):

– Gyere velem Molnár Anna
Gyere velem bujdosóba!
– Nem megyek én, vitéz uram;
Vagyon nekem kicsi fiam,
Kicsi fiam, jámbor uram:
Kivel nincsen nyugodalmam,
Se éjjelem, se nappalom.
– Gyere, gyere, Molnár Anna!
Vagyon nekem hat palotám,
S hetedikbe téged teszlek!
Addig, addig csábitgatá,
Ameddig elcsalogatá.
Mennek, mennek messze helyen,
Zöd erdőnek közepében.
– Űjj le ide Molnár Anna
Burús fának árnyékába!
Hagy feküjyem az öledbe;
S nézz egy kicsit a fejembe!
Molnár Anna, Molnár Anna,
Molnár Anna, Molnár Anna,
Fel ne tekints burús fára!
– Nem tekintek, vitéz uram.
Elaluvék vitéz uram.
S Molnár Anna feltekinte
Burús fának tetejibe,
S meglátá a hat szép leányt,
Hat szép leányt felakasztva!
Meggondolá ő magába:
Hetediknek őtet teszi!
Megdobban a gyenge szive,
S megcsordul a meleg könyve
Vitéz úrnak orcájára.
Vitéz uram felébrede.
– Mér sirsz, mér sirsz, Molnár Anna?
Feltekintél burús fára,
Burús fának tetejibe!
– Nem tekinték, vitéz uram;
Itt elmene három árva,
S eszembe jut kicsi fiam!
Kicsi fiam, jámbor uram,
Kivel nem vót nyugodalmam,
Se éjjelem, se nappalom.
– Indulj elől, Molnár Anna,
Burús fának tetejibe!
– Nem megyek én, vitéz uram,
Nem szoktam én elől járni.

Elől mene vitéz uram.
Kikapá a fényes kardját,
S lecsapá a vitéz nyakát!
Felöltözött gunyájába,
Földig veres ángliába;
Felszökött a paripára,
S elindula hazájába,
Jámbor ura kapujába.
– Jámbor gazda, jámbor gazda,
Adsz-e szállást éjtszakára?
– Nem adhatok vitéz uram,
Van énnékem kicsi fiam,
Kivel nincsen nyugodalmam,
Se éjjelem, se nappalom.
– Jámbor gazda, jámbor gazda,
Meg vagyok én azzal szokva!
Jámbor gazda, jámbor gazda,
Van-e jó bor a faluba?
– Vagyon csak itt a szomszédba.
– Erigy, erigy, jámbor gazda:
Hozz egy kupát az asztalra!
Erigy, erigy jó szolgáló:
Hozz forgácsot éjtszakára!
Kigombolta a gunyáját,
Földig veres ángliáját,
S megszoptatta kicsi fiát,
Kicsi fia elaluvék.
Hazamene jámbor gazda:
– Vitéz uram, vitéz uram,
Mi lehessen annak oka,
Hogy kis fiam elaluva?
Három hete s három napja
Kicsi fiam nem aluva!
– Jámbor gazda, jámbor gazda,
Jőne haza feleséged:
Megvernéd-e, vagy megszidnád,
Vagy holtig szemire hánynád?
– Meg se verném, meg se szidnám,
Holtig szemire se hánynám!
Kigombolta a gunyáját,
Földig veres ángliáját:
Megcsókolta kicsi fiát,
Kicsi fiát, – jámbor urát.

(Székelyföld, Szabó Samu gy. 1872; MNGy I. 141)

A németeknek négyféle verziójuk van ebből a témából: egy a Rajna-vidéken, amelyben ugyanúgy önmegmentőről van szó, mint a francia és angol változatokban, s több részletegyezés is összekapcsolja a franciák fogalmazásával. A másodikban a lány engedélyt kér három segélykiáltásra, amit a lovag megenged neki, hiszen az erdőben távol van mindenkitől. Bátyja mégis meghallja, és megmenti a gyilkostól. Ez terjedt el Bajorországban, Svájcban és Ausztriában, tehát a velünk érintkező területen. Tovább északkeletre egészen a lengyelországi németekig már ez a segítség is későn jön, s a testvér csak megbosszulni tudja húga halálát. Van egy negyedik is vegyesen a rajnai formával és középső német területeken, amelyben a lovag meg tudja gyilkolni a lányt, sőt az ének neki ad igazat. A magyar önmegmentő történet a rajnaival volna kapcsolatban, ennek ellene mond – egy sor részleten kívül – az, hogy ott már egészen halvány a fa alatti jelenet, inkább csak emléke van, sokkal többször forrás mellett ülnek le pihenni, és három halál közül enged választást a lovag. A fa alatti jelenet egyes részei egységesen a délnémet változatokban jelentkeznek – a keletiben teljesen hiányzanak, s Nyugat felé nemcsak a németeknél, hanem a hollandoknál is már csak elkopott maradványai találhatók; tehát ez a jelenet a magyarok felől terjedt Nyugatra, mert nálunk összes mozzanata együtt van a szövegekben. (S ahol nincs már meg, ott későbbi kopással magyarázható, míg a németeknél nagy területeken vagy csak egyik része fordul elő, vagy csak a másik, tehát ez eredeti sajátság.) Végül pedig a német balladáknak sajátságos kezdőformuláik vannak, aminek nyoma sincs nálunk, viszont szinte szó szerint egyezik a mi kezdőformulánk a franciával, ahol szintén rögtön a csábító szavaival kezdődik az ének, amint hívja „sétálni" a lányt. Sőt a visszatérésre is csak a francia ballada vége adhatott ötletet a magyaroknak, ahol a vízbe lökött csábító könyörög a lánynak segítségért, mert mit fog mondani odahaza, ha vőlegénye nélkül érkezik, mire a felelet: „Megmondom, hogy azt tettem veled, amit te akartál velem." (A körülöttünk élő németeké az erdőben végződik, illetve ott meg is hal a lány.) Egyszóval az összefüggő terület változatainak részletes vizsgálata alapján is a magyar ballada francia eredetűnek bizonyult.

Hasonló az eredmény a Katonalány **(80.)** esetében, ahol egy töredékes francia változatból is kiderül az ibériai és olasz fogalmazás francia eredete, s ahol a magyarban található további részletek az ibériaiakkal egyeznek, míg az olasz elrontja az alapgondolatot – hogy az öreg vitézt a lányának kell helyettesítenie, mert fia nincs, náluk ugyanis a lány a bátyját helyettesíti, aminek nincs értelme. A Balkánon a magyar változat megoldásai mellett részben feltalálhatók az olasz elemei is, vagyis kétfelől terjedt el köztük a téma, míg az északi és keleti szlávoknál jelentős mozzanatai kimaradnak. Tehát a látszólag összefüggő területen nem a szomszédság felől ért hozzánk a ballada.

Vannak azután olyan esetek is, amikor a franciáknál már csak nyomai vannak egy történetnek, sőt teljesen hiányzik, de a körülöttük élő népek fenntartották, s fenntartotta a kelet-európai népek közül a magyarság. Ilyen a **27.** Halálraítélt húga (francia, olasz, katalán, dán teljes történet), **39.** Összetört derekú feleség (elhomályosult francia történet, ibériaiak viszont a jellemző részlettel), **10.** Szégyenbe esett lány (francia nincs, ibériai, angol és három rajnai német), **60.** Megétetett János (francia szintén nincs, olasz, angol, német és dán tartotta fenn – meg a magyar), **73.** Szolga és asszonya (csak görög, ahol közvetlen francia hatás mutatható ki a ciprusi frank királyság idején, a 14–15. században) és **83.** Visszavitt menyasszony (halvány ibériai nyomok). Ezek közül kettőt fogok röviden bemutatni, hogy az olvasónak fogalma legyen arról az összehasonlító eljárásról, amellyel ezekben az esetekben a magyar ballada francia eredete kiviláglik.

A Szégyenbe esett lány neve adta az első gondolatot a francia eredetre nézve. A lányt mindig Angoli Borbálának vagy Londonvár Ilonának hívják (ezek eltorzult változatait nem számítva). Az idegenföldi szereplő a balladákban általában a szomszéd népek nevén szokott szerepelni. Nálunk török és német, Moldvában lengyel, franciáknál angol vagy spanyol járja. De a történetnek, amelynek egy változatát bemutatjuk, semmi nyoma náluk. Íme a miénk (Vargyas 1976: II. 32. sz.):

1. – Lányom, édes lányom, Mi lelte ruhádat?
Elől rövidedik, Hátul hosszabbodik!

2. – Szabó nem jó szabta, Varró nem jó varrta,
Verje meg az isten, Jaj de elrontotta!

3. – Vigyétek, ördögök, Nyakavágó hidra!
Vigyétek lányomat Nyakavágó hidra!

4. – Anyám, édesanyám, Csak egy órát várjon,
Csak egy órát várjon, Míg levelem irom!

5. Fecskécském, fecskécském, Vidd el levelecském,
Vidd el levelecském Gyöngyvári urfinak.

6. Ha délbe érsz oda, Tedd a tányérjára,
Ha este érsz oda, Tedd a párnájára.

7. Tudom, elolvassa, Könnyével áztatja,
Sürü könnyeitől A betüt nem látja.

8. – Kocsisom, kocsisom, Leggyorsabb kocsisom,
Fogd be a hat lovat, Azt is a legjobbat!

9. Te legyél villámlás, Én meg csak sillámlás,
Életbe találjuk Hangoli Boriskát!

10. – Jó napot, jó napot, Ismeretlen anyám!
Hol vagyon, hol vagyon Hangoli Boriska?

11. Elment a Tiszába Zsebkendőket mosni,
Gyöngyvári urfinak Azzal kedvezkedni.

12. – Mindenütt bejártam, Seholsem találtam!
Hol vagyon, hol vagyon Hangoli Boriska?

13. – Elment a kiskertbe Gyöngyvirágot szedni,
Gyöngyvári urfinak Azzal kedvezkedni.

14. – Mindenütt bejártam, Seholsem találtam!
Hol vagyon, hol vagyon Hangoli Boriska?

15. – Bement a szobába Asztalt teriteni,
Asztalt teriteni, Tálat borongatni.

16. – Már ott is bejártam, Seholsem találtam.
Hol vagyon, hol vagyon Hangoli Boriska?

17. – Mit türöm-tagadom, Ha ki kell vallanom:
Szobájában alszik, Nyoszolyában nyugszik.

18. Belép a vőlegény, Nyúl a kebelibe,
Kiveszi a nagy kést, Szúrja a szivébe:

19. – Ha ettéd nem lettem, A másé se legyek!
Vérem a véreddel Egy patakot mossék,

20. Testem a testeddel Egy sirba nyugodjék,
Lelkem a lelkeddel Egy istent imádjék!

21. Engem temessenek Templom közepibe,
A mi kisdedünket Az oltár elejbe!

(Bárna, Nógrád m. Kodály gy. 1906)

E történetnek nagyjából megfelel a Rajna három pontján, Svájctól Zweibrückenig előkerült német ballada. Egy királynál nagy vendégség van. Az egyik lovag szeretkezik a király lányával, majd távozik. A lány titokban szül, de az anyja megtudja, s ráveszi férjét, hogy végeztesse ki lányát. A lány levelet ír szerelmének, bátyja viszi el a levelet. Szeretője nyergeltet, lovagjaival siet kedvese megmentésére. Akasztáskor a lány hallja a lódobogást, kéri a hóhért, várjon a kivégzéssel. A szerető megérkezik, megmenti kedvesét, leszúrja a gonosz anyát. Később az apával kibékül. – A különbség tehát igen jelentős, és hiányzik belőle a jellegzetes szoknyarövidülési motívum. Az viszont pontosan a magyarnak megfelelően fordul elő két másik német balladában, amelynek teljesen más a tartalma. De a szolgálatból hazatérő, megesett lányt anyja már messziről azzal fogadja: „Hogy volt sorod, lányom, szoknyád hátul hosszú, elől igen rövid!" De sem ebből, sem az előzőből, ahol a történet hasonlít, a miénket nem lehet levezetni.

Az angol ballada hősnőjét sokan hiába kérik, végül bevallja bátyjának, hogy állapotos az egyik lovagtól. Megtudják szülei is, apja megtekinti állapotát – s itt vagy a bátyja leleplezésekor egy változatban nyoma van az elrontott szoknyának: „Mi történt zöld ruháddal, amely egykor oly hosszú volt, mi történt hosszú szoknyáddal, amely egykor olyan bő volt?" A lány levelét egy apród viszi el a lovagnak, aki azonnal nyergeltet és vágtat megmentésére. A lány itt is hallja a lódobogást, kéri bátyját, hogy oltsa ki a tüzet, de hiába. A megérkező szerető csak bosszút tud állni a családon.

Közelebbi vonásokat találunk a spanyol–portugál balladákban. Itt – amennyiben egyes változatok eltérő, utólagos bevezetései elmaradnak – azonnal a ruharövidüléssel

és a lelepleződéssel kezdődik az ének, mint nálunk, s itt már a szabókkal való mentegetőzés is megjelenik. A király bámulja lányát: „Milyen csúnya a ruhád!" – „A szabók a bűnösök, rosszul szabták szoknyámat." Előhívják a szabókat, azok egymásra bámulnak: „nincs itt semmi baja a szoknyának, kilenc hónap múlva leér a földig". Az apa készíttetí a máglyát. A lány apródot küld kedveséhez levéllel. „Ha alszik, ébresszétek fel, ha ébren találjátok, azonnal nyújtsd át!", „Ha vacsoránál találjátok, állítsátok fel, ha sétál, azonnal nyújtsátok át neki!", „Ha ablaknál találod – nyújtsd át" stb. – pontosan, mint a magyar szövegekben. Amint olvassa, sírva fakad, nyergeltet. De: itt nagy az eltérés, mert barátnak öltözik, gyóntatni megy a lányt, a párbeszéd és az egymásra ismerés részletesen ki van színezve, majd megmenti a lányt. Tehát itt is szerencsés a kimenetel.

A magyarok annyi felől nem szedhették össze a mozzanatokat. Egy más tartalmú német történetből venni a szoknyarövidülésre vonatkozó kérdést, a szabókra hivatkozó feleletet az Ibériai-félszigetről, a mesevázat a rajnai német változatból vagy még inkább angolból kölcsönözni, elhagyni belőle az előtörténetet, s a spanyol mintájára mindjárt a szoknyarövidüléssel kezdeni; onnan átvenni a levélküldés formuláit, de az angol tragikus végével befejezni. S közbeiktatni a vőlegény elküldözgetését, ami egy más tartalmú olasz balladában is előfordul. Mindez nyilvánvaló képtelenség. De ha egy elveszett francia balladát teszünk fel, amelyből különböző elváltozással lett az ibériai, az angol és a német ballada, valamint átment egy formula egy más tartalmú német történetbe, s az eredeti történetet valószínűleg épen őrizték meg a magyar változatok, akkor minden ellentmondás megszűnik. S hogy francia balladák feledésbe mentek, vagy nagy átalakulást szenvedtek, az a későbbi pastourelle-divat révén nagyon is érthető.

A Megétetett Jánost már olvashattuk az előbbiekben. Angol, dán, német, olasz és szlovák változatai vannak. A német változatok abban különböznek a mienktől, hogy refrén helyett csak jajgatás van bennük: „Ó jaj, ó jaj!" Legtöbb változatban húgánál járt a lány, vagy nagynénjénél, mostohájánál, sőt elég sokszor iskolában, s a kérdező itt az apa, ami az egész elterjedési területen egyedül áll. Gyakran a kutyának adtak az ételből, s az megdöglött. A végrendelkezés „mit kívánsz" formulával történik, s az utolsó kérdés: hová temessünk?

Közelebb van a magyarhoz az olasz változat, ahol már általános a szívfájdalmat emlegető refrén: „Anyám, fáj a szivem", és a kérdező is hasonlóan kérdez: „Hol voltál az este?" Viszont kimarad belőle az ágyvetésre vonatkozó kérdés. A teljes magyar refrént látjuk viszont az angoloknál: „Oh hol voltál, Johnny Randall, én fiam? ... Kedves szeretőmnél voltam, ó vesd meg hamar ágyamat, Fájdalom van szivemben, le akarok feküdni." De a hasonlóságok egyre szaporodnak. Itt egyre világosabb, hogy az nem hal, amivel megétették: árok, kertajtó, tüskesövény közt fogták, színe többnyire zöld, foltos, csíkos, sőt pöttyös, hátán pettyes, foltos. Egyre világosabb, hogy varangyos békáról van szó itt is. Egyszer aztán ki is mondja a szöveg: *paddock* ('varangy'). S még nagyobb a meglepetésünk, amikor ugyanúgy írja körül a varangyot, mint a mi szövegünk: „négylábú hal", ami a mi négylábú rákunknak felel meg. Ennyire furcsa részletegyezés nem lehet véletlen, különösen annyi más fogalmazásbeli részletegyezés között. Ezekhez még az is hozzájárul, hogy a magyar és az angol változatban tálalják fel a mérget tányéron. Mindenképpen távoli nyugati kapcsolat derül ki a magyar–angol egyezésből, amit erősít, hogy a némettel – szomszédaink változatával – nem képzelhető el genetikus összefüggés, már csak azért sem, mert a velünk szomszédos bajor, osztrák és svájci területen balladánk

nem ismeretes. De az angolokkal semmiféle genetikus kapcsolat nem képzelhető balladáinkban, és nem is mutatkozik ezen az egy eseten kívül. Ugyanakkor az elterjedési terület a franciák körül olyan, hogy szinte kiált egy ilyen központ után, különösen ha a magyart is számításba vesszük. Tehát ismét számolnunk kell egy elveszett (vagy egyelőre nem ismert) francia ballada létezésével, amelyből a magyarok is megalkották balladájukat. (Amit nálunk is már csak egyetlen ép változatban találtak meg, továbbá egy töredéket dallamtalanul és egy egy versszakos töredéket dallamostul). Tehát majdnem kihalt nálunk is, mint a franciáknál. Valószínűleg a legrégebbi átvételek közé tartozik.

Még egy ballada összehasonlító problémáit mutatjuk be, hogy az olvasó képet kapjon róla, milyen tényekkel kellett számolnia az eredetkutatásnak, és milyen érvekre hivatkozhat eredményeinek kialakításában. (Sajnos összes régi balladánk hasonló problémáinak bemutatása nem fér fejezetünk keretei közé. A továbbiak iránt érdeklődőt többször idézett összefoglalásunkra kell utalnunk.) Van egy három változatban is töredékként fennmaradt balladánk: a Hűségpróba **(43.)**. Kriza változatát közöljük (Vargyas 1976: II. 103. sz.):

Ihon nevelkedék
Egy arany almafa,
Körülfolyta tövét
Gyenge gyopár virág;
Alatta üldögél
Szegény árva leány,
Kőti koszoruját,
Siratozza magát:
– Sem apám, sem anyám,
Sem gondom viselő.
Az ajtón hallgatja
Egy kevély katona:
– Ne sirj, ne keseregj,
Szegény árva leány!
Leszek apád s anyád,
Mint gondod viselő.
– Nekem bizony ne légy,
Te kevély katona,
Mert nekem is vagyon
Jegyösöm, gyürüsöm,
Kiért én elvártam
Hét szép esztendeig,
Hét szép esztendeig,
Teljes harmadnapig.
De én még elvárom
Hét szép esztendeig,
Hét szép esztendeig,
Teljes harmadnapig,
De ha akkor sem jő,
Én aztán elmegyek
Az apácák közé

Az apáca földre,
Ott én amig élek,
Istent is szolgálok,
Ha pedig meghalok:
Isten előtt állok.

(Székelyföld, Kriza gy.; MNGy III. 15)

A legrégebben följegyzett moldvai változat (Vargyas 1976: II. 104. sz.) utolsó versszaka a távollevő jegyesről azt mondja:

Ki moszt isz oda van hadban hadakozni,
Hadban hadakozni, zászlót elhordozni.
Holnap délelőttre tán jó hirt fog hozni,
Hajnalkor akarok elibe indulni.

(Klézse, Petrás Ince gy. 1841/42; Erdélyi J. 1846–1848: I. 421. sz.)

Balladánk témája a franciáknál már csak egy új hangú *pastourelle*-ben (pásztorköltemény) került elő. Régi balladaként megvan viszont spanyol–portugál–katalán nyelvterületen, valamint az olaszoknál, hollandoknál, angoloknál, németeknél, görögöknél, vendeknél, a csehek–morvák, szlovákok balladáiban, és nagyon távoli megfelelés mutatkozik a dán balladákban is.

Legközelebbi szomszédainknál, a németeknél igen elterjedt. Az ifjú búcsújával kezdődik, a völgyben álló hatalmas hársfa alatt: hét évre elmegy hadba, vagy egyszerűen vándorolni. Néha gyűrűt is ad kedvesének. Letelik az idő, és nem jön a kedves. A lány kimegy elébe az erdőbe, ahol szembe jön vele egy lovag, aki kérdi, mit csinál itt, talán titkos szeretőt tart. „Kedvesemet várom" – feleli a lány. A lovag azt állítja, hogy a szomszéd városban látta, éppen lakodalmát üli egy másik lánnyal. A leány még így is áldást mond reá, mire a lovag felfedi magát, ő a visszatért kedves; s ha a lány átkot mondott volna reá, örökre elhagyta volna. A történet már 1592-i ponyván is nagyjából így szerepel. Más 16. századi ponyvákon viszont mindjárt a viszontlátással kezdődik a történet, a hársfa alatt. Közeli a hollandok fogalmazása is, de itt egyáltalán nincs meg a kezdő búcsújelenet, s hiányzik a „próba" utáni tanulság is.

Az olasz változatok egységesen egy személytelen megszólítással kezdődnek: „Dalolj lányka, dalolj, míg férjhez nem mész!", mire a lány válaszol, hogy nincs kedve dalolni, mert kedvese elment háborúba, hét éve nem jött vissza. Ezután elébe megy, s egy ifjúval találkozik, akitől kérdi, nem látta-e kedvesét. Az kérdi, milyen volt, s a leírásra azt állítja, hogy látta éppen temetni. A lány földre rogy bánatában, mire itt is fölfedi magát kedvese. Néhány változatban csak akkor hisz neki a lány, amikor felmutatja gyűrűjét.

A portugál ballada hősnője nem lány, hanem asszony, aki a mi hősnőnkhöz hasonlóan gyümölcsöskertben ül. Egy idegen – tengeri hajóskapitány – jön hozzá, akitől az asszony férje után kérdezősködik. Itt is az a hír, hogy meghalt, elesett a csatában. Az asszony jajgatására az idegen megkérdi, mit adna, ha mégis elhozná élve. (Ez még a balladában is következetlenség.) Az asszony egyre többet ajánl fel: narancsfáit, aranyát, utoljára három leányát. A férfi ekkor kijelenti, hogy neki maga az asszony kell. Ez a rész egy másik – francia – balladából való, nálunk a Révészek nótája (**72.**) képviseli, amit a spanyolok–portugálok összeolvasztottak a hűséges lány témájával. Az úrnő ekkor felhá-

borodva szolgáit kiáltja elő, mire a férj felfedi magát, s a hitetlenkedőnek felmutatja gyűrűjét. Csak hűségének próbájáért tette az ajánlatot.

Újabb részletek tűnnek fel a katalán változatokban. A férj Franciaországba távozott, felesége a kikötőben vár reá. A visszatérő és fel nem ismert urától kérdezősködik utána. Az „idegen" közli vele férje állítólagos utasítását, hogy menjen máshoz férjhez, mert ő is elvette a francia király lányát. Az asszony ekkor is áldást mond férjére, csak az apóst átkozza. Majd így folytatja: „Hét évig vártam rá, mint boldog jegyes, újabb hét évig fogok várni rá, mint elhagyott özvegy; ha akkor sem tér vissza, elmegyek apácának." S ezután következik a felismerési jelenet. (Itt nemigen van helyén a házasság híre után, hogy vár rá, s ha nem jön meg... formula.) Egy másik, halványabb katalán szövegben a kezdőjelenet közelebb van a magyar–német–portugál formához. Itt ugyanis fenyőfa alatt alszik az asszony, s a hazaérkező lovag nem akarja felébreszteni, ibolyakoszorút vet a keblére (lásd a magyarban: „Köti koszorúját..."). Az asszony felébred, kérdi, mi újság van idegen országban. „Meghalt egy zarándok" – válaszolja az, és leírja az asszony urát. Az asszony oda akar vándorolni, hogy még egyszer láthassa, bár az idegen ijeszti a nagy távolsággal. Végre felfedi magát.

A spanyolok szövegei nagyjából a portugált követik, a beleszőtt idegen mozzanatok nélkül (az asszony ígéretei, ha visszahozzák urát); viszont más utólagos betoldások vannak bennük: a visszatérő férj csak másnap fedi fel magát, amikor feleségét gyászruhában látja. De itt is megtaláljuk a magyarral egyező vonást: az asszony apáca akar lenni a halálhírre.

A dánok négy különböző típusban tárgyalják a női hűség próbatételét. Ebből egy közelállónak látszik a német fogalmazáshoz, a többiek távolabbiak. Számunkra fontosabbak a görög változatok. Az asszony vizet merít a forrásnál, vagy mos, s megjelenik egy lovag. Az asszony sírva fakad, mert az idegen hasonlít urára. Az állítja, hogy ura meghalt, ő temette el. De felajánlja magát társul. Az asszony elborzad az ajánlaton. Az egyik szövegben már tizenkét éve vár urára, de még vár három évet, s azután mint fekete apáca fog kolostorba vonulni. Ezután jön a nálunk hiányzó felismerés. A görög balladák kutatója szerint a ballada a frank uralom idején terjedt el a görögök közt.

A többi kelet-európai változatot egyelőre figyelmen kívül hagyva kiderül áttekintésünkből, hogy a németben van a legtöbb egyéni részlet, ami sehol másutt nem fordul elő. Ilyen a búcsúzási jelenet az elején; a spanyol–portugál–katalán–olasz–görög–magyar ballada egyöntetűen a viszontlátással kezdi a történetet, az előzményeket utólag tudjuk meg a párbeszédből. Ez az igazi balladai megoldás, tehát ez lehetett az eredeti. A találkozás az ibériai és a magyar szövegben egy kertben történik; az olasz és német lány elébe megy szeretőjének. Erre van utalás a magyarban is: másnap akar kedvese elé menni. Valószínűleg ez volt az eredeti formula, s csak az utalást alakították át valósággá az átvevők. Hiszen csak így érthető a kertben való találkozás, aminek eredeti voltát az is igazolja, hogy ott is kertet emlegetnek, ahol völgyben, erdőben folyik le a találkozás, mint sok német változatban. De ilyenkor is fa alatt képzelik el a jelenetet. A magyar lány énekel a kertben, az olasz lányt felszólítják erre – ez bizonyára kopás. Következik a nő kérdezősködése és a halálhír, mire a lány-asszony kétségbeesik. Olasz–ibériai változatok alapján ez nyilván eredeti motívum. Teljesen kimarad a töredékes magyarból, s egyénien alakul a németben: nem a lány kérdez kedvese után, hanem az idegen, s nem halálhírét költi, hanem házasságát, s ez bukkan fel a katalánban is. Ennek megfelelően nem hűségét teszik próbára, hanem jószívét. Az olasz beéri a halálhírrel, a spanyol–portugál–görög

és magyar megkísérli el is csábítani. A halálhír és az utána következő felajánlkozás valószínűleg szintén benne volt az eredetiben. A magyar ballada cselekménye itt megszakad, máshol a lényeg következik: a felismerés. Ebben a gyűrű felismerése is eredeti vonás lehet, mivel a német–spanyol–portugál–olasz változatokban szerepel.

A magyarban tehát hiányzik több lényeges mozzanat a ballada közepétől kezdve, ami töredék voltából következik; viszont ami benne van, az mind kimutatható máshol is, tehát eredeti elem. A németben van a legtöbb egyéni motívum, ez üt el legjobban az általános formától, köztük a magyartól is. A magyar legtöbb eleme a spanyol–portugál–katalán szövegekkel közös, amellett lényeges különbségek el is választják ezektől. Kevesebb közöset látunk az olaszban, legkevesebbet a németben. Az olasz és ibériai fogalmazás a legtöbb közös elem ellenére is nyilvánvalóan másodlagos. A portugáloknál világos bizonyítéka ennek a beillesztett, külön kis ballada a „mit adnál" kérdésre, valamint egy nem említett motívum három nagy sebről, amely szintén valamely más balladából származik. A spanyolban drámaiatlan a kétszeri találkozás, az olaszoknál nem balladai az elmosódott körvonalú kezdés. Nyilvánvalóan az a balladának leginkább megfelelő jelenet, ahol a lány bánatosan énekel és siratja elhagyatottságát, s megjelenik az idegen csábító, nem pedig a személytelen felszólítás a dalolásra, arra a reális felelet a lány részéről, s azután megy elébe kedvesének.

Mindez kényszerítően vezet egy francia ballada feltevéséhez, amit az összes szomszéd nép átvett, valamint a görögök és a magyarok is, s az ibériai–görög–magyar egyezések e közös forrás emlékét őrzik.

E francia forma átalakult formáit a 17. századi francia pásztorköltészet darabjai, a pastourell-ek tartották fenn. A lány kétévi hiábavaló várakozás után pásztornak megy – gyermekével karján –, s ott találja az idegen katona, aki szintén halálhírét hozza kedvesének. Mikor erre a lány gyermekével együtt vízbe akarja ölni magát, fölfedi kilétét előhúzva a gyűrűt, amibe bele van vésve a lány neve. Egy másikban hat év múlva tér vissza a katona, el akarja csábítani, s csak a visszautasításra árulja el magát. Mindez a 18. századi pastourelle-ek hangján. Hasonlóan új hangú, ponyvai eredetű szövegek találhatók angol–amerikai területen. A modernizálás ellenére is rá lehet ismerni a régi ének vonásaira. A szerető „bevonult" katonának két vagy hat évre – ez egyezik a hadba vonuló kedvessel, csak a szokott hét év változott át modern fogalmak szerint. Új elem, hogy a lány pásztornak megy, s legeltetés közben találkozik a fel nem ismert férjjel-szeretővel. Ez egy régi francia ballada hatása lehet, a „Porcheronne"-é, akit anyósa – férje távollétében – disznópásztornak ad; a téma későbbi feldolgozásában, a szintén régi „Germine"-balladában pedig a visszatérő férj akarja elcsábítani az asszonyt, hogy próbára tegye. Tehát a visszatérő szerető-férj és a hűséges lány-asszony motívuma állandóan keresztezi egymást. Valószínűleg megvolt a kettősség már az eredeti francia Hűségpróba fogalmazásában is, ezért a kettősség az átvevő népeknél.

Kettősség mutatkozik a próbatétel módjában is: halálhír és csábítási kísérlet együtt van itt, míg a szomszédoknál vagy az egyik, vagy a másik fordul elő, egyedül az ibériai változatokban van meg mind a kettő. Ez is így lehetett már a francia szövegekben is. Különben az új ének is egyezik a legtöbb átvevőével abban, hogy a visszatéréssel kezdődik.

Kelet-Európában cseh–morva–szlovák területen a német forma található, elején a búcsúzással. Más forma él viszont a délszlávoknál, szinte egységesen: kertben virágot ültet a lány, amikor hozzálép az ifjú katona, és *koszorút* kér tőle. „Kilenc éve nem adtam

koszorút senkinek, mióta kedvesem elment a hadba." „Kedvesed meghalt, vegyél engem másiknak." „Nem kell másik, az elsőt szeretem." S egy változat hozzáteszi: „Hét éve vártam, még hét évig fogok gyászolni; ha akkor se jön meg, kolostorba megyek." Az előzmények után világos, hogy ez a magyar fogalmazás átvétele. Vagyis Kelet-Európa népei három különböző forrásból kapták a balladát: a magyarok és görögök közvetlenül a franciáktól, az északi szlovákok a németektől, a szlovének a magyaroktól.

Lássunk még egy példát arra az esetre, amikor nincs francia előzmény, a környező népek és a magyar változat összevetéséből mégis az derül ki, hogy a magyar forrása egy ma már (vagy ma még) nem ismert francia ballada volt. Az előbbiekben közölt Két kápolnavirág **(9.)** balladánknak sincs ismert francia párja, de megvannak jellegzetes részei spanyol, portugál, olasz, angol, dán balladákban, s a magyar ballada jellegzetes része, az összefonódó sírvirág feltűnik délszláv, bolgár, szlovák, orosz szövegekben is. Ezek közül elsőnek két angol balladát kell említenünk. A „Lord Lovel"-ről szóló történet azzal kezdődik, hogy a férj búcsúzik feleségétől, hogy „idegen országokat látogasson". Közben rossz sejtelmei támadnak, s hazatér; éppen húzzák a lélekharangot. Kérdésére megtudja a néptől, hogy feleségét temetik. A lord felnyittatja a koporsót, megcsókolja a halottat, s utánahal maga is. Egyiket a magas karzaton temetik el, a másikat a kórusban. (Vagy a templom mellett és a kórusban, a főhajóban és a kórusban és sok más változatban.) Mindkettőből virág nő ki (vörös rózsa és fehér csipkerózsa), melyek a templom tetejéig nőnek és ott összefonódnak. E motívum egyik változata a következő: a hölgyet a magas karzaton temették el, Lord Lovellt a kórusban; a hölgy kebeléből egy drága rózsa fakadt, a Lordéból drága fehér csipkerózsa. Nőttek, amíg felnőttek a templom tetejéig. S ott már nem nőhettek magasabbra, nőttek, amíg összenőttek egy szép szerelmes-csomóvá. És ott ketten összekapcsolódtak. Egy öregasszony járt arra, s áldást mondott rájuk, hogy levág egy fürtöt a szép szerelmes-csomóról, s egy sírba temeti őket. Egy másik változat végén arra jár a parókia klerikusa, és véletlenül levágja a virágokat.

A másik angol ballada – Hind Horn – egyéb részleteket tartalmaz balladánkból, a felesége esküvőjére hazaérkező férj történetébe ágyazva. Itt a távozó férj gyűrűt kap feleségétől, amelynek színeváltozása jelzi, ha szerelme megváltozott. A jelre visszaforduló férj egy koldussal találkozik. „Mi hír, mi hír, szólt az ifjú Hind Horn. – Semmi hír, semmi hír, szólt az öreg koldus; egyáltalán semmi hír, csak éppen lakodalom van a király csarnokaiban." Erre az ifjú odaadja köpenyét és lovát a koldusnak cserébe gúnyájáért, s átöltözve bemegy az esküvőre, ahol a gyűrűről felismeri őt felesége. (Itt természetesen nincs sírvirág.)

Tegyük mellé a mi balladánk megfelelő jelenetét, ahol molnárgazda vagy pásztor kerül a visszatérő ifjú elébe. (Megjegyezzük, hogy van olyan angol változat is, ahol a koldus éppen *malomba* megy.) „Molnár gazda, molnár gazda, Mi hír vagyon a faluba? Nincsen bizony, ugyan semmi; Kádár Katát elvesztették... Vigy el engem éppen oda ... Neked adom jó paripám, Minden drága ékes ruhám..." – találjuk magyar változatokban ugyanezt a jelenetet.

Ha ezeknek a feltűnő egyezéseknek a hátterében meghúzódó valóságos összefüggéseket akarjuk felderíteni, abból a tényből kell kiindulnunk, hogy balladánk legjellegzetesebb mozzanata, a sírvirág *német területen ismeretlen*. Van ugyan egyes balladáik végén valami hasonló: némelyik balladahős sírjából liliom nő ki, rajta felirat, hogy ártatlan volt, vagy lelke égbe szállt; de a halott szeretők porából kinőtt és összefonódó két virág vagy fa képe hiányzik. Ezt maga a német összkiadás (D. Vlr. I. 83) szögezte le. Az

angoloknál viszont kilenc különböző ballada igen sok változatában találjuk meg, sőt egyikben-másikban még az utólagos letörés is előfordul, bár nem a kegyetlen szülő vagy ellenség bosszújával indokolva, amint az előbbi példában is láthattuk. A dánoknál is igen általános, fogalmazása is emlékeztet a magyarra: „Letették Fredensborgot a templom elé, és letették kicsi Kirstint a templom mögé. Szájukból liliom támadt, nőttek, nőttek nyáron és ősszel. És liliomok támadtak sírjukból, és nőttek, nőttek a dóm tetejéig. És a templom fölé nőttek olyan magosra, amíg összekapaszkodtak a tető fölött." És itt már a balladánk történetéhez hasonló tartalmat is találunk: Egy lovag elvesz egy szép lányt, aztán idegenbe kell utaznia. Ragály üt ki, elragadja az asszonyt. Galambbal üzen urának, és meghal. A férj szélsebesen lovagol haza, közben a pacsirta megmondja a halálhírt, de a lovag nem hisz neki. Végül meglátja a holttestet, sógorától megtudja, hogy az kedvese. Lehúzza gyűrűjét és vele temetteti, aztán magát is szíven szúrja. Egyikből aranyos liliom támad, a másikból zöld. A templom teteje fölött összefonódnak, s addig állnak ott, amíg Isten megtartja a templomot. Amint láthatjuk, ez a ballada a két angol típus elemeinek keveréke.

Francia balladákban (más témákban) ez a motívum ritkább és kopott: inkább a szeretők sírjára *ültetett* virágról van szó, ami összeölelkezik. Viszont az egész képzet Európában legkorábban francia földön jelentkezett a Trisztán-mondában, még a balladastílus megjelenése előtt. Náluk tehát csak utólagos kopásról lehet szó. Magának a Két kápolnavirág történetének a részletei viszont nem mutathatók ki francia balladákból. Ismét viszontlátjuk őket azonban a spanyol és portugál népköltészetben.

A portugál Conde Nillo a király leányával esik szerelembe. Az apa nem engedi, hogy egymáséi legyenek, meghalnak, és sírjukon összeölelkező virág fakad, amit az apa letépet. Egy másik típusban, a „Princesa peregrina"-ban annyival bonyolódik tovább a történet, hogy a királyi udvarban nevelkedő szegény lovag a szerető, aki elmenekül a király haragja elől, s más feleséget vesz. A királylány utánamegy, s mikor megtudja kedvese házasságát, meghal fájdalmában. Az ifjú is utánahal, s a sírvirágot itt a féltékeny feleség pusztítja el – tehát nő, ha nem is anya, s mindenképpen a szerelmesek elleni bosszúból. A nemes–jobbágy szociális ellentét náluk a királyi sarj és egyszerű nemes ellentétével fejeződik ki. A sírvirág pontosan a magyarnak megfelelő. „Az egyikből ciprus nő ki, másikból narancs" – és sokféle más kombináció. „Egyik is nőtt, másik is nőtt, összeölelkeztek. A király megtudta, tüstént kivágatta őket. Az egyikből vér folyt, a másikból királyi vér." Ennél a pontnál azonban a legtöbb portugál változatban új elem következik, amelyet az angolok nem ismernek: a levágott virágból két galamb támad, vagy a leányból galamb, a fiúból sas lesz. Ezek néha a király vállára repülnek és fülébe sugdosák, hogy a halálban sem válnak el egymástól, vagy csókolózva az égbe repülnek. Másutt elmosódottabb a madarak szerepeltetése, a virág viszont egészen hasonló a mi képzetünkhöz: a két szeretőt a templom mellé temetik, s a lányból fehér jázmin lesz, a fiúból vörös rózsa, „egymáshoz hajoltak, összeölelkeztek, olyan magasra nőttek, hogy az égig értek. A világ minden madara rájuk szállt dalolni, párosodni."

Ezeket a madarakat a magyar hagyomány is ismeri, csak nem az erdélyi Két kápolnavirág szövegében, hanem a magyarországi Szégyenbe esett lány **(10.)** befejezésében, melynek változataiban igen gyakori a sírvirág. Itt a következőképp találjuk a portugál motívumot. „Eggyiket temették napkeletje felől, másikat temették napnyugotja felől. Egyiknek a sírján két szál rozmaring nőtt, másiknak a sírján két pár gilice kőtt." „Az eggyikön támadt fehér galambocska, a legényön támadt fehér kakasocska", s tanulságot

turbékolnak-kukorékolnak, hogy „nem szabad a szeretőket elválasztani egymástól". (További példákban mindig két madár van, és sokszor hangzik el tanulság is a madarak szavából.) Nálunk is megvan tehát a virág és madár együttese, csak nem mindig egymás után, hanem egymás mellett – ez már bizonyára romlás, mert a két virág és két madár arra mutat, hogy a *két* sírból külön-külön támadtak. S hogy ezek a madarak nemcsak az Ibériai-félsziget hagyományában éltek, hanem meg kellett lenniök egykor Franciaországban is, mutatja egy gael nyelvű breton ének vége: „Csodás látvány volt éjszaka, azután, hogy egy sírba temették a hölgyet urával, hogy új sírhalmukból két tölgy nyúlik a levegőbe; ágain két fehér galamb oly ugrándozó, oly vidám!! Ott daloltak hajnalhasadtáig, majd szárnyra keltek az ég felé." Minthogy számos ismert angol sírvirágban ez a motívum hiányzik, csak franciáktól kerülhetett hozzájuk.

Gazdag változatsort találunk a délszlávoknál a sírvirágból, de egészen más történetbe ágyazva. Az ifjút anyja mással házasítja össze (szegény–gazdag ellentéte nincs említve). A fiú a lakodalom alatt meghal vagy öngyilkos lesz, kedvese pedig utánahal. Sírjukból két fenyő vagy fenyő és virág támad, és egymásra fonódik. Szlovéneknél mással indokolják a kettős halált: a fiú papnak áll be. Akad olyan megoldás is, hogy a legény az eljegyzés után nem jön a lányért, ezért anyja máshoz erőlteti, de találunk sok egyéb megoldást is, ahol többnyire egészen röviden jelzik a szeretők elválasztását. Egyedül a társadalmi különbséggel indokolt portugál–magyar mese hiányzik, valamint az angolokkal közös részletek: bajt jelző gyűrű-kendő, az ifjú távolléte alatt meghaló szerető (feleség), az ifjú visszatérése, kérdezősködése, ruhacseréje, és az *ifjú* halála kedvese *után*. Sőt a sírvirág is sokkal egyszerűbb, nincsenek madarak, nincs említve az oltár elé és mögé vagy a templom mellé temetés, nem törik le a virágot, vagyis hiányzik a gonosz szülő síron túl tartó gyűlölete. Többször el is marad teljesen az elbeszélésből.

Régen olasz novellákból magyarázták balladánkat délszláv közvetítéssel, de figyelmen kívül hagyták ezeket a körülményeket, mivel más útvonalat nem tudtak elképzelni olaszok és magyarok között. De az olasz novellák csak nagy általánosságban hasonlítanak balladánk meséjére, hiányzanak belőlük is a portugál és angol részletek. A délszláv mesevázak pedig annyira eltérnek a miénktől, hogy ha nem volna a végén sírvirág, semmi kapcsolatuk nem is volna vele. Mikor néha elmarad ez a motívum, meg is szűnik minden hasonlatosság közöttük.

Még távolabbi a meséje a bolgárok megfelelő énekeinek. Itt néha már csak két-három sor mondja el, hogy a szeretők nem lehetnek egymáséi: vagy kígyómarástól hal meg a lány, vagy néha mostohája mérgezi meg. A sírvirágban azonban közelebbi vonások is feltűnnek, és kétségtelen kapcsolatot árulnak el a magyarral. A két szeretőt templom előtt és mögött temetik el (sokszor azonban csak a falu elején és végén), a Gyulainé kegyetlensége is megjelenik átalakult formában: a mostoha forró vízzel öntözi a lányból kinőtt virágot. Egyetlen változat pedig azt is elmondja, hogy a virágból madarak szállnak az ég felé, máshol pedig csillagokká lesznek és felröpülnek az égre.

Még szorosabb kapcsolat van a szlovák balladákkal. A történet csak abban egyezik a miénkkel, hogy két szerető nem lehet egymásé, és belehal. Egy anya nem engedi lányát kedveséhez, „befalaztatja", mondja a szöveg. De a későbbiek során él a lány, s anyja nem engedi, hogy meglátogassa a bánatában meghalt legény ravatalát. Végül mégis eljut hozzá, és meg is hal holtteste fölött. Ezután következik az ismert motívum: egyiket temették a templom egyik oldalára, másikat a másikra. Rozmaring és aranyos tulipán nő ki belőlük, s a templom felett összefonódik. A lány anyja sarlóval elmetszi őket, mire

vér cseppen a szárukból. Erre megbánja tettét, és megátkozza magát. Itt még látszik a magyar fogalmazás visszfénye egészen az átokig, ha nem is a virágból hangzik, s az előtörténet is más. Hasonlóképpen halvány a rokonság az orosz énekek előtörténetével, s többé-kevésbé rokon bennük a sírvirág.

Az északi és déli szlávok balladája, úgy látszik, a magyarból csak a sírvirágot vette át, amely az egymásért meghaló szerelmesek porából nőtt, előtörténeteik pedig a magyarnak vagy csak kivonatát adják, vagy egészen más – egyszerűbb – mesevázat alkalmaznak. Fordítva nem történhetett, mert mindegyikből azok az elemek hiányoznak, amelyek a magyart a portugálhoz és angolhoz kapcsolják. Egyetlen szomszédunk van, amelynek énekei többet tartalmaznak a mi balladánk részleteiből, s ez a román. Náluk is megvan a színét hagyó kendő (megolvad rajta az arany), megvan a kedves *tóba* ölése is. A férfi itt is visszatér a katonaságtól a jelre, faluszéli pásztortól tudja meg, hogy kedvesét anyja megölette; utánaugrik, kiemelik, kolostor mellé temetik őket, s a belőlük támadó sírvirág a kolostor felett összekapcsolódik. Különbség viszont, hogy férjről és feleségről van szó, s a férjnek hadba kell mennie; néha az anyós végez menyével, s ilyenkor tulajdonképpen összeolvad a történet a Kegyetlen anyós kezdetével. Az apa tette semmivel sincs indokolva, s császár véteti ki a holttesteket a pásztor jelentésére. Társadalmi különbség itt sincs, hiszen egymásé is lett a két szerető, ezért nem is folytatódik az elbeszélés a sírvirág leszakításával, s madaraknak sincs semmi nyoma benne. Csupa olyan különbség, ami elválasztja a románt a nyugati formától. Viszont a magyarral kétségtelenül összefüzik a felsorolt egyezések, amelyek közt a tóba ölés és a holttestek kiemelése csak a magyar fogalmazásban fordul elő, s már a Telamon széphistória (1578) is tartalmazza. Ezért a román formát csakis a magyar származékának tarthatjuk, annál is inkább, mivel a változatok a Kárpátokon belül, Erdélyben kerültek elő.

A szomszéd népi változatok tehát csak a magyarból magyarázhatók, s nem vernek hidat a magyar, portugál, angol és dán szövegek közé. Kellett tehát lenni a franciáknál egy balladának, amely közvetítette a különböző elemeket a déli és nyugati szomszédokhoz, valamint hozzánk: amelyben megvolt a társadalmi különbség is mint a szerelem akadálya – lásd nálunk és a portugálban –, az ifjú elbújdosása, mint nálunk, az angolban és a dánban, valamint más beállításban a portugáloknál is; a visszatérő ifjú kérdezősködése és a ruhacsere, mint nálunk és az angolban; valamint az összeölelkező sírvirág a madarakkal és a bosszúálló anyával (apával, feleséggel), mint a portugálban, angolban, dánban és bretonban. A tóba ölés mozzanata pedig lehet a német Bernauer-monda utólagos hatása, amit a korábbi kutatás föltételezett. Ez a német krónikákban is följegyzett történet Albert bajor hercegről szól és kedveséről, Bernauer Ágnesről, a fürdős lányáról, akivel titkos házasságot kötött, de apja a férj távollétében hóhérral összekötette kezét-lábát és a Dunába dobatta. Az ifjú nő így is kivergődött a partra, de a hóhér újra visszakényszerítette a vízbe. Református prédikátorok könyvei a 16. században sokszor idézték ezt a történetet, így hathatott balladánkra is; de a vízbe ölés a Kegyetlen anyós **(28.)** dunántúli változatában is előkerül, tehát lehet közös balladai hagyomány is. (A német összkiadás jegyzetében azt állítja, hogy e ballada hagyománya Németországra korlátozódik, tehát ők nem látnak kapcsolatot közte és balladánk közt.)

A francia ballada meglétét az is valószínűsíti, hogy az említett angol balladák egyike (ahol a koldussal váltott ruha jelenete szinte szó szerint egyezik a magyarral) egy műköltői eredetű történettel is egyezik – egy romance-al –, amely mind az angoloknál, mind a franciáknál fennmaradt 13–14. századi kéziratokban. A kérdéses jelenet a francia

szövegben szintén megvan. Nyilván egy ilyen terjengős-kalandos verses regény meseanyagából alakult ki egy rövid francia ballada, amelynek felépítését és részleteit a Két kápolnavirág tartotta fenn, a franciáknál pedig feledésbe merült. Az angoloknál azonban máig fennmaradtak részletei rokon tárgyú balladákban, s ott emlékét megőrizte a benne előforduló francia név is: Nancy Belle – a szép Nancy.

Látjuk tehát, hogy amikor a francia ballada már feledésbe merült, vagy csak nyomai maradtak fenn, s amikor a francia és magyar balladák közt az összekötő területen is él egy téma, akkor is mindig ki lehet következtetni a nemzeti fogalmazások eltéréseiből, hogy a magyar a franciából keletkezett, s a szomszédos vagy távolabbi kelet-európai népek fogalmazása a magyarból származik, vagy azt változtatta el.

Ez az utóbbi tanulság azonban nemcsak akkor világlik ki több-kevesebb biztonsággal, amikor van francia példakép, vagy az a nyugati verziókból kikövetkeztethető, s ahhoz képest mutatkozik a magyar elsődlegesnek, a szomszédoké pedig másodlagosnak; eredeti magyar balladák átvételében is megkapjuk ezeket a fogódzókat. Példaképpen lássuk a **20.** Zsivány feleségét, ami a magyarok nagy találata, s szintén átment körös-körül szomszédaink hagyományába. Legszebb változatát olvashattuk a 306–307. lapon. Egy másik változata – szintén a Dunántúlról – többet árul el az előzményekből a ballada elején:

1. Julim, kedves Julim, Kedves feleségëm,
   Ismërëd-ë Julim Ezt a véres ruhát?

2. Biz én nem ismérem, Mert sohasë láttam.
   Biz én nem ismérem, Mert sohasë láttam.

3. Uram, kedves uram, Kedves hütfös párom,
   Atyám irt levelet, Mënjünk el a bálba... stb.

(Vargyas 1976: II. 57. sz.)

Ez a motívum ugyanis általános szomszédainknál északon úgy, mint délen: hogy az asszony megölt családtagja ruhájáról, levágott kezén levő gyűrűről tudja meg, amit mi az idézett változatnak csak a végén hallottunk: hogy családtagjait (vagy egyet közülük) ölte meg a rabló férj. Hogy ez éppen a legépebb szövegből kimaradt, talán a feszültség fokozására, a valóságnak a végén való kimondására szolgált, tehát a csattanóra kihegyezett előadásmód volt az oka. Különben a motívum mind északi szomszédainknál megvan (morva–szlovák és tőlük tovább lengyel, ukrán, orosz területen), mind délieknél (horvátoknál és szlovéneknél), tehát még akkor is meg kellett lennie nálunk, ha esetleg nem nálunk alakult volna ki, mert csak rajtunk keresztül terjedhetett volna északról délre vagy fordítva. Balladánknak azonban a magyar területen belül is van kétféle megfogalmazása: Erdélyben és Moldvában számos változatban maradt fenn a következő megoldás (a legrövidebb változatot közlöm; Vargyas 1976: II. 58. sz.):

1. – Istenem, istenem, Áraszd meg a vizet,
   Had vigyen el engem Apám kapujára!
   Apám kapujáról anyám ajtajára,
   Had tudja meg immán, Kinek adott férhez!

2. Cifra katonának, nagy híres tolvajnak,
Ki most es oda van út-elkeresztezni.
Út-elkeresztezni, oláh-pap-megölni,
Egy pénzér-kettőér piros vért ontani.

3. Nem szoktam, nem szoktam hajnalban fölkelni,
Piros hajnal előtt a patakra menni,
A patakra menni, s véres gunyát mosni,
Könyvemmel áztatni, jajszóval sujkolni.

4. Az ajtón hallgassa a nagy híres tolvaj,
Hogy a felesége benn magát sirassa.
– Nyits ajtót, nyits ajtót gyönge rác menyecske!
Mért sirtál, mért sirtál gyönge rác menyecske?

5. – Nem sirok, nem sirok, lelkem jámbor uram!
Konyhán forgolódtam, cserefát égettem,
Cserefát égettem, gyermeket rengettem,
Cserefának füstje húzta ki a könyvem.

6. – Készülj rác menyecske a vér mezejére!
Tedd ki gyerekedet udvar közepére!
Onnan lesz olyan szél, aki megrenditse,
Olyan szomszédasszony, aki fel is vegye.

(Csíkvacsárcsi, Csík m. Bartók gy. 1907; Ethn. 1908: 106)

Tehát itt nem sikerül az asszonynak megnyugtatni urát, és elcsalni a szülői házba, ahol ő áll bosszút rajta; itt a férj áll bosszút az asszonyon, mert leleplezte.

Ez a kettősség szomszédaink fogalmazásán is végigvonul. Morváknál és horvátoknál–szlovéneknél megvan a véres ruháról vagy levágott kézről felismerés motívuma és ugyanúgy a hazahívás a látott baljós jelekkel és a kimagyarázkodással. A szlovákok, akik mind a nyugati, mind a keleti változat területével érintkeznek, mind a két megoldást ismerik és keverik. A bolgárok, akik csak a keleti változattal ismerkedhettek meg, csak az erdélyi cselekményt vették át az asszony halálával.

A morvákéból hiányzik az asszony megragadó panasza és a kihallgatás; amit nálunk az asszony panaszából tudunk meg, az ott el van mondva a kezdetén, sőt a hazacsalogatás is hiányzik. Itt az asszony egyszerűen felismeri a levágott kezet, és ezt férjének meg is mondja; az kéri, hogy ne árulja el, de az asszony mégis feljelenti a bírónak, s megkötözve elviszik. Ez nyilván nem lehetett a magyar forrása, csakis annak halvány átvétele. Horvátoknál–szlovéneknél is a férj „nappal aluszik, éjjel hajdukságot mivel", itt is néha „hegyi rabló". Nagy különbség azonban, hogy miután itt az asszony felismerte bátyja és húga levágott kezét, fejét, azután jön kövét hazulról, hogy ugyanazon rokonai lakodalmára hívják, s ő látja ugyanazokat a baljós jeleket, mint a dunántúli balladában: nem szántanak, kapálnak, rózsák nem virágoznak, nem szól dob-furulya, csak szekerce csattogása, mért nem énekelnek a madarak, mért harangoznak a várban stb. – a megfelelő megnyugtatásokkal. Csak ennek itt nincs semmi értelme, minthogy az asszony már előre

tudta, hogy akinek lakodalmára hívják, az meghalt. Ezt az ellentmondást aztán néhány szlovén változat úgy oldja meg, hogy elhagyja a gyilkos férj egész motívumát, s csak annyi marad a történetből, hogy az asszonyt hívják haza testvérei lakodalmára, lát baljós jeleket, hall kibúvó válaszokat, s ezután tudja meg a valóságot.

A sokféle fogalmazású és sokféleképpen töredékes szlovák balladákban is megvan a levágott kéz felismerése, de utána a férj kivégzi az asszonyt. Ez a megoldás terjed azután tovább lengyelekhez, ukránokhoz, oroszokhoz.

A bolgárok is az asszony panaszával kezdik balladájukat: az asszonyt a hegyen túlra adták férjhez, ura nappal csukva tartja ajtaját, éjszaka kinyitja, rabolni jár stb. Egyszer hozza a levágott jobb kart, rajta az ismerős gyűrűvel. A legtöbb változat itt végződik. Más változatok különféle befejezéssel kísérleteznek. „Mért ölted meg bátyámat? – Hallgass, mert levágom a fejedet." Ennyi a vége. Máshol egy kereskedő hallja az asszony panaszát, hogy ura kereskedőket gyilkol és rabol ki, odamegy és megkérdi, hogy igaz-e ez. Ennek is itt vége. Egy más balladában a panasz elhangzása után Isten madárrá változtatja és hazarepül anyjához. Ismét más változatban a levágott kar láttán hazamegy, meglátja bátyját kar nélkül haldokolva, s maga is szörnyethal. Nyilvánvaló, hogy a bolgár sem lehet kiindulás. Vagyis a szomszédoknál meglevő változatok alapján biztos, hogy a ballada a magyarok alkotása, s tőlünk ment tovább körös-körül mindenhová.

Miután láttunk példákat az átvételek bizonyítására, foglaljuk össze az eredményeket, egyúttal soroljuk fel azokat a balladáinkat is nemzetközi összefüggéseik megemlítésével, amelyekről az eddigiekben nem esett szó.

Francia eredetű tehát a tárgyaltakon kívül a **23–24.** Magzatgyilkos lány és Háromszoros magzatgyilkos (francia, angol, dán megfelelőkkel), **65.** A megszólaló halott (francia, ibériai, szlovák, lengyel, litván), **28.** Kegyetlen anyós (francia, angol, dán, piemonti olasz, ibériai, szlovák, morva, lengyel, litván, orosz, román, délszláv és azoktól eltérő görög), **63.** Rossz feleség (német, olasz, görög, franciáknál a magyar ballada egyik motívuma más balladában), **71.** Gyáva szerető (délfrancia homályosult változat, homályos német, ibériai s a teljes magyart követő horvát, szlovén változatok), **73.** Szolga és asszonya (görög), **83.** Visszavitt menyasszony (ibériai), **16.** Anyai átok (olasz), **44.** Párjavesztett gerlice (ibériai, román), **9.** Két kápolnavirág (breton részlet, teljes ibériai, részletek: angol, dán, délszláv, köztük élő gottschee-i német, bolgár, román, szlovák, orosz), **42.** Fia-rabolta anya (ibériai, morva, szlovák, orosz, szerbhorvát, bolgár), **12.** Halva talált menyasszony (német, breton, magyar, délszláv, bolgár, román, görög, cseh–morva–szlovák, ukrán), **13.** Nászmenetben haldokló menyasszony (angol, német, olasz, szlovák, morva, román, bolgár, délszláv). Ezenkívül még 3 formula: „Vegyétek ki szivem, májam" (francia), ami egy önálló töredékben és több balladában szerepel, a „Hét évig nem láttunk napot-holdat" (francia–olasz–elhomályosult délszláv) és a hősnőt jellemző „Ablakban varr vala..." (nálunk 4 balladában, franciáknál az irodalmi előzmény ismeretes, továbbá ibériai, angol, dán, morva, szlovák, ukrán, horvát és szlovén előfordulás). Összesen tehát 36 párhuzam. Ezek közül nem ment át szomszédainkhoz 14 ballada és 1 formula. Eredeti magyar ballada van 46, és kettőben jelentős eredeti részlet: **3.** Az elcsalt menyecske és **1.** Az elégetett házasságtörő. (A nevezetesebbek: **2.** A falbaépített feleség, **4.** A szívtelen anya, **5.** A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske, **8.** A mennybe vitt leány, **20.** Zsivány felesége, **21.** Szaván kapott feleség, **22.** A gazdag asszony anyja, **25.** A szolgával szerelmeskedő lány, **74.** Kétféle menyasszony, **75.** Házasuló királyfi, **81.** A gunaras lány). Ezek közül szomszédaink csak A falbaépített feleséget, németek Az

elcsalt menyecske fa alatti jelenetét, kelet-európaiak A gyermekét elhagyó elcsalt menyecskét, a Zsivány feleségét és Az elégetett házasságtörőből az elevenen elégetést vették át. Olyan klasszikus szövegek, mint A szívtelen anya, A gazdag asszony anyja, A mennybe vitt leány – nem lépték át nyelvünk határait.

A FRANCIA ÁTVÉTELEK TANULSÁGA

Hogy értékeljük tehát ezeket az összefüggéseket az időhatárok szempontjából? Mindenekelőtt a francia kapcsolatok adnak fogódzót az átvételek idejére. A már említett szoros kapcsolatok az Anjouk idején Magyarország és különösen Liège tartomány között a 15. századra már annyira megritkultak, hogy egy kései zarándoklat az egervölgyi vallonok részéről, amikor is eljutottak egykori anyavárosukba, Liège-be is, már olyan feltűnést keltett, hogy írott forrásokban keresik nyomát eredetüknek, és csodálják „tökéletes Liège-i beszédüket". Ez a 14. században még nem történhetett volna, amikor a város és tartomány tanácstagjai és gazdag kereskedői közt is volt, akit „Magyar"-nak hívtak, s egy kereskedő Esztergomban követelései fejében egy telket kap zálogul a város francia polgárainak egyikétől. Azt pedig, hogy a magyar balladák is a legkorábbi, 14. századi típusokat képviselik, olyan esetek bizonyítják, amikor a téma korai változatát átvettük – a Porcheronne-t, a Kegyetlen anyós előképét –, de a téma későbbi feldolgozását, a „Germine"-t nem, s olyan, máig legnépszerűbb kései balladát, mint a „Roi Renaud"-t szintén nem. Ugyanakkor számos, ma már feledésbe ment francia ballada nyomozható ki a magyar és más átvételekből. Azt pedig, hogy a ballada műfaja egyáltalán a 14. századnál előbb nem létezhetett, de akkor már biztosan megvolt, nyugati adatok világosan bizonyítják. Például későbbi ismert balladák első sorának dallama többszólamú feldolgozásban és más idézetek a 14. század folyamán, s az adatok egyre szaporodó és egyre teljesebb volta, amikor is a 15. század végén már megjelennek az első teljes balladafőljegyzések franciáknál, a 16. században pedig Európa-szerte.

Nem lehetetlen, hogy a kelet-európai átvételek, illetve hiányuk is támpontot adhat: amit átvettek, azok a legkorábban kialakult típusok lehettek, amiket nem, azok talán később jöttek létre. Bár ennek ellene mond A szívtelen anya, amely érintetlenül hagyta szomszédaink képzeletét, pedig mint honfoglalás előtti hagyományt átdolgozó balladát a legkorábbiak közé kell számítanunk. Nem valószínű ugyanis, hogy a ballada nagy divatját látva, amely végül is kiszorította a hőséneket a hagyományból, a két műfaj sokáig élhetett volna egymás mellett. A Szent László-legenda keleti motívumát ábrázoló templomi falfestmények közt vannak ugyan 15. századiak is, de ott már egy képtípus szívós továbbéléséről és egy szent *legendájának* ábrázolásáról van szó. Mindenképpen fel kell tennünk, hogy klasszikus balladáink túlnyomó többsége 14. századi alkotás, s csak kis része keletkezett a 15. században (esetleg még később). Az is erre mutat, hogy olyan nagy területre szétsugárzott tőlünk a ballada divatja – egyesek Arhangelszkig vagy Ak Dag-ig az Eufrátesz mellett –, s hogy több esetben a francia ballada német területen két irányból terjedt: a franciák és a magyarok felől (Az elcsalt menyecske, Rossz feleség, Halva talált- és Nászmenetben haldokló menyasszony). Ez is csak azzal magyarázható, hogy francia-vallon telepeseink azonnal elterjesztették nálunk a műfajt, mielőtt az a hatalmas német nyelvterületen ideért volna, s azért kezdett már innen is terjedni visszafelé. Mindezek alapján a kimutathatóan francia eredetű balladáinkat mind, a magyar

eredetüek közül a honfoglalás előtti elemeket tartalmazókat is mind 14. századi alkotásoknak kell tartanunk, s a többi, magyar eredetű balladákat pedig vagy 14., vagy 15. századiaknak.

EGYMÁSTÓL FÜGGETLEN EGYEZÉSEK

Régi balladáink között vannak olyanok is, amelyeknek témája ismeretes más európai népeknél is, mégsem állapíthatunk meg közöttük genetikus kapcsolatot. Ilyenkor valószínűleg irodalmi előkép nyomán alakult ki a ballada a különböző népeknél egymástól függetlenül. Ilyen a **37.** Két királygyermek, ami a Hero és Leander klasszikus időkből örökölt históriáját dolgozza fel, a **38.** Pogány király leánya – a Guiscardus és Guismonda története, ami széphistóriáinkból is ismeretes, a **79.** Talányfejtő lány, amely talán minden népnél közvetlenül a meséből került a balladák közé, s a balladaszerű énekek között ilyen a **89.** Virágok vetékedése, ami a középkori certamen (= versengés) műfajából lett balladás hangú énekké. S némileg tágan értelmezve a ballada műfaját, néhány késő feudális epikus ének, vagy annál régebbi téma is szerepel régi balladáink közt: **33.** Császár tömlöcéből szabadult úrfiak (ennek széles körű epikus hagyomány szolgált előképül), és teljesen a magyar történelemmel kapcsolatos a **35.** Fejedelem katonája és **36.** Váradi basa vendégsége.

MÁS EREDETŰ SZÖVEGEK

A többé-kevésbé balladás énekek közt van néhány olyan is, amit nem franciáktól kaptunk. Ilyen a Halott vőlegény **(85.)** énekbetétes mese, ami németeknél vagy szintén ilyen, vagy végigénekelt verses szöveg. Biztosan német eredetű, de egyrészt nálunk teljesen kiesik a műfaj kereteiből, másrészt átvétele a legújabb időkben is történhetett, mert a török után betelepült hazai németek szövegeivel tart szoros rokonságot. A Fiát kereső Szűz Mária **(90.)** tulajdonképpen egyházi ének, némi epikus tartalommal, amit Erdélyben szászoktól vehettek át (egyetlen változatban) a magyarok, valószínűleg újabb időkben. Kétségtelenül új viszont két másik német eredetű szövegünk, A gróf és az apáca **(97.)** és a Megcsalt férj **(129.)**. Ezek világosan újkori ponyva közvetítésével kerültek hozzánk. A másodiknál ismerjük is azt a 18. század végi feldolgozást, amely nálunk is elterjedt, A gróf és az apáca szövegében pedig olyan magyartalanságok és nyelvi lehetetlenségek vannak, amelyek egy idegen eredetű ponyvaárus szövegének még szinte folklorizálatlan elterjedéséről tanúskodnak.

Nem kevésbé újabb időkben terjedhetett el moldvai csángók közt és kivételesen – a Megölt havasi pásztor esetében – itt-ott székelyek közt is néhány román, illetve román közvetítéssel hozzánk jutott balkáni történet: a Megölt havasi pásztor **(32.)**, a románok legkedveltebb balladaszerű története, a többi egy-két változatban a moldvai csángóknál előkerült ének – **84.** Eladott feleség, **86.** Halott testvér, **88.** Magyar István király – vagy még folklorizálatlan fordítás **(87.** A lány és lovas).

Hasonlóan szórványosan terjedt el, biztosan ponyváról és vásári énekesektől a morva eredetű **95.** Templomkerülő. S talán szlovák népköltészeti elemeket használt fel a **93.** Pávás lány, amely már szélesebb körű elterjedésben ismeretes, de – egyelőre – csak a magyar hagyományból mutatható ki. A 18. század végétől kezdve több kéziratos és

ponyván kinyomtatott változata ismeretes, nyilván ezek a följegyzések nagyjából keletkezésének idejét is jelzik.

A régi balladák áttekintésével tulajdonképpen vége is van a magyar balladák összehasonlító problémáinak. A kétségtelenül új, 19. századi témák közt már csak egy van, amelyet más népek is ismernek, a már említett Megcsalt férj. A többi mind magyar földön keletkezett, és megmaradt a magyar nyelv határain belül. Legtöbbnek kialakulási idejét adatszerűen is ismerjük, különösen a betyárballadákét, amelyek a 18. század végétől 1870–1880-ig keletkeztek. Néhány más, új balladáét is meg tudjuk állapítani, amelyeknek ismerjük a kiindulást adó eseményét: A meggyilkolt fonólány **(123.)** 1822-ben történt gyilkosságot fogalmaz meg, A kiirtott kocsmároscsalád **(96.)** 1859-ben történt gyilkosság révén került a ponyvára. Máshol a költeményt ismerjük, amelyből keletkezett: **129.** Megcsalt férj, **122.** Bárókisasszony és gulyás. Ahol pedig ilyen adatunk nincs, ott is világosan hasonló korra mutat a stílus, az esemény – például a Cséplőgépbe esett lány **(128.)** esetében, mivel a cséplőgépet nálunk 1870 körül kezdték alkalmazni –, sőt a variánsok követése a gyűjteményekben, amiből fokozatos kialakulások útját rakhatjuk össze, s nem utolsósorban dallamuk, amennyiben az egész típushoz tartozó dallam új stílusú. Vagyis alakultak balladaszerű szövegek a 18–19. században is, még ha ezek nem is érik el a régi, klasszikus daraboknak sem műfaji tisztaságát, sem esztétikai értékét. De ezek tárgyalása már a műfaj utóéletére tartozik, s később kerül rá sor.

MIKOR, MIÉRT SZÜLETETT A BALLADA?

Térjünk vissza az igazi balladákhoz, amelyek, mint láttuk, a középkor végének termékei, a 14–15. században keletkeztek. Fölmerül a kérdés, miért jön létre egy új műfaj. Miért nem folytatta az európai parasztság tovább a hősének divatját, ami megállapíthatólag a középkor végéig élt a legtöbb nép hagyományában, s miért nem tartotta fenn tovább, a legújabb időkig, mint a balkáni és kelet-európai népek legtöbbje? A kérdés megválaszolására először meg kell állapítanunk azt a különbséget, amit a ballada jelent a hősénekhez és annak késő feudális származékaihoz képest.

Hőstettek helyett összeütközések a szűkebb közösségen belül: családban, társadalmi osztályok között – de szintén családi kapcsolatokon keresztül; hősök mitikus vagy fantasztikus kalandjai helyett lelki problémákból adódó „események"; közösségi-történeti méretű küzdelem helyébe az élet emberi megélésének kérdései, annak akadályai, fonákságai, szerelem, könyörület, emberiesség vagy ezek hiánya, kudarca a társadalom törvényei miatt. S mindenekfelett a társadalom fonáksága: szegény és gazdag ellentéte és erről mondott ítélet. Mindez egy társadalmi-civilizációs fejlődésre mutat a hagyományos költészetet alkotó közösségen, a parasztságon belül. Nagyobb biztonságérzet – felszabadulás attól a közösségi szorongástól, amitől a hősénekben csak világméretűvé felnagyított hőstettek árán lehetett szabadulni; a magánélet boldogságának problémáival való foglalkozás. Mindez olyan életkörülményeket jelez, amikor már ez lehet a fő kérdés, nem a fennmaradás puszta ténye, nem a külső veszélyek elhárítása. Ez nemcsak civilizációs fejlődés, hanem emelkedettebb életszínvonal, magasabb anyagi és szellemi igények – tehát jobb életlehetőségek jele is. A parasztság életkörülményeinek megváltozására vall mindez, az életvitellel szemben támasztott igényeinek növekedésére, polgárosodására a ballada kialakulása idején – a 13. század végén és a 14. században.

Ez az idő meglepően egybeesik azzal a nagy változással, amit a történészek megállapítanak a 13. század közepétől kezdve a magyar és nyugat-európai parasztság életében. Mind Nyugaton, mind nálunk fellép a földjáradéknak egy külön formája, a pénz, amit korábban, az önellátás szintjén gazdálkodó parasztság teljesen terményben és robotban rótt le urának. Az igények növekedésével együtt járó intenzívebb termelés, a földművelés rendszerének javulása: a hármas forgó előtörése a paraszti gazdaságban a 13–14. század fordulójától kezdve, helyenként mesterséges trágyázás, az eke tökéletesedése, többszöri szántás, sőt a 15. században már sok helyütt az intenzívebb munkaeszköznek, a kaszának a használata sarló helyett a gabona aratásában, piacra termelt áru a fellendülő városi élet igényeinek kielégítésére, az a tény, hogy a paraszt növekvő pénzszükségletét ekkor már úgy elégíti ki, hogy termékeinek feleslegét, hús- és gyapjúfeleslegét és bortermését piacon értékesíti nálunk éppúgy, mint Nyugaton – mindez a nagy változást jelzi. Ennek nyomán pénzbőség támad. Számos adat van ebből az időből arra, hogy piacra sietô jobbágytól a hatalmaskodók pénzt vesznek el. A jobbágyok ekkor már piacon szerzik be viseletük és háztartásuk egyes darabjait. A parasztság anyagi kultúrájában polgári-főúri elemek tűnnek fel: ékszerek, díszes övek, amelyek a főúri viseletet utánozták kisebb értékű anyagban, a felső osztályok viselete, bútordivat – sarokra rendezett lakásbelső, benne gótikus csapolt asztalok, tékák, ágy az addigi földönhálás helyett. Mindez természetesen a parasztság egy vékonyabb, felső rétegére jellemző, mert a 14. század közepétől kezdve éles vagyoni különbségek alakulnak ki a parasztságon belül: megjelenik a nyomorgó zsellérség és bérmunkásság. Jellegzetes vonása ennek a fejlődésnek a kiscsaládi gazdálkozás jelentkezése: a 14–15. századra jellemző, hogy az addigi nagycsaládi gazdálkodási egység felbomlik, és a kiscsalád lép helyére. Ez a fejlődés ekkor is csak részleges, később visszafejlődik, majd új idők követelményeinek hatására újra fellép; de e korra mindenesetre jellemző tünet. „A XIV. század kezdetén a nagyobb telkek és a hozzátartozó földek feldarabolódtak a korábbi nagycsaládok szétesésének folyamatában, s nagyobb gazdasági önállóságra törekvő kiscsaládok igényeinek megfelelően" (Belényesy 1969: 475). „Ezek a nagyobb telkek azonban nem voltak jellemzőek a késő középkori parasztgazdaságra. A mezőgazdaság hordozója ... a középparaszt volt. Ez a gazdasági típus ... átlagban 10-15 holdnyi féltelekből fejlődött ki ... amely a kiscsaládokra való megoszlás folytán állott elő, és a XV. században az egész országban már általános jelenséggé vált" (uo. 476). A határainkon kívüli Európában ekkor „*Mansus*on eredetileg egész Európában egy akkora birtokot értettek, amely egy család eltartására elég volt; ez azután mindenütt lassan szétesett. Ez a folyamat nagyon korán megkezdődött például Franciaországban. Angliában ugyan a források még a XIII. században is a régi *hide*-t emlegetik, azonban ez fokozatosan átadja helyét a *virgate*-nek, ami a régi *hide* negyedének felel meg, vagy a *bovate*-nek, ami a nyolcada. Németországban ugyancsak a XIII. században jelennek meg a teljes telkek mellett egyre gyakrabban a kis telkek. A külföldi példák is azt mutatják tehát, hogy a középkor két utolsó századában a nagy telkek mellett egyre jobban elharapóznak a kis paraszti birtokok, amelyek a családok szétválása, valamint a földkisajátítás és egyéb körülmények következtében jöttek létre" (uo. 474–475).

Ennek a gazdasági folyamatnak nyilván megvoltak a társadalmi-érzelmi velejárói is, s ezt tükrözi a balladaköltészet is. Például azzal, hogy mit ábrázol tragikusnak. A tragédia azáltal, hogy részvétet támaszt, tulajdonképpen tiltakozást is ébreszt okozói ellen. Így például a nagycsalád fejének korlátlan hatalma elleni lázadást jelzik azok a tragédiák,

amelyekben a családfői hatalommal férjhez kényszerített lány iránt keltenek részvétet; vagy az anyós ellen, aki menyével kegyetlenkedik, vagy az anya ellen, aki szerelembe esett lányát kivégezteti. Csupa olyan gondolat, amit azóta tudunk igaz „forradalmi" szellemében méltányolni, amióta jobban megismertük a nagycsaládban élő fiatalok, különösen fiatal asszonyok elnyomott életét (lásd Morvay 1956). És a szegény–gazdag ellentétnek annyira kiélezett rajzát is nyilván akkori tapasztalatok alapján adja a ballada, amikor a parasztság körében is kiéleződik a vagyoni különbség. Azért találjuk meg a gazdag bíró lánya és a szegény kosárkötő lány ellentétét, vagy a kétféle menyasszony sorsának különbségeit, de nyilván akkor is saját, közvetlen társadalmi ellentéteiket vetítik ki költői síkra, amikor szegény paraszt és gazdag főúr ellentétét fogalmazzák meg.

A fejlődés legmagasabb hulláma a nyugati történészek meghatározása szerint is a 13. század második felétől a 14. század közepéig tart. Nálunk is a 13. század végéig egységes és kezdetlegesebb művelés – és életszínvonal – helyébe a 14. század elején lép ez az új, fejlettebb állapot, ami Nyugaton a középkor két utolsó századára jellemző, nálunk azonban a 16. században beálló török hódítás és az úgynevezett „második jobbágyság" következtében még évszázadokig megmarad, helyenként máig.

Abban az időben volt olyan jobbágy, aki hét aranyat kölcsönöz egy nemesnek, s kap érte zálogul ötvösmívű kivert övet. Nagyarányú polgárosodásnak vagyunk tanúi ebben a korban, ami egyúttal a paraszti mezővárosok fellendülésének, polgári öntudatuk növekedésének is ideje. Árutermelő parasztság áll előttünk a 14–15. században, amelynek termelőmunkája az alapja a korabeli Magyarország gazdaságának. Nagy kereskedelmi útvonalak és tenger híján nyugat-európai típusú kereskedővárosaink nem voltak ugyan, bár a bor-, búza- és állatkereskedelem nálunk is jelentős városiasodást hoz létre, ez mégsem vetekedhet a nyugati – katedrálisokat építő – városok gazdagságával. De ezen a szinten szegényebb helyzetünk ne tévesszen meg senkit sem az udvari-főúri és paraszti művelődés színvonalának megítélésében. Ez abban az időben azonos volt a leghaladottabb nyugati színvonallal.

A nagy gazdasági fellendülés és életforma-változás jól magyarázza a ballada témáit és stílussajátságait. Így magyarázza a főúri szereplőket és környezetük külső vonásait a legtöbb balladában: hiszen saját életükben is kezdték utánozni őket, miért ne választották volna költeményeik hőséül! Különben is a „hős" mindig a kiemelkedő, a csodált, a társadalom csúcsán levő ember; ha már nem is „mitikus hős", de a legkívánatosabb életforma keretei közé képzelt ember. S az se véletlen, hogy a ballada hősnői mindig „szépek": Julia szép lány, Szép Julia, Fair Annet, Schön Adelheid, Belle Anette, Skjön Anna, Stolt Elselille; a mindennapok felett lévő, kiváló emberek. Tehát főúri kisasszonyok és lovagok, akiknek életét megcsodálták, s akiknek érdekházasságaikba beleköltik már a saját hasonló „férjhezadásaikat". Sőt akikkel már szerelmi kapcsolatot is elképzelnek, egyelőre csak tragikus vereségekben ugyan, mint a Két kápolnavirágban, de a porukból kinőtt virág már átkot mond arra, aki a szerelmet megakadályozza, s ebben már a feltörekvő társadalom ítéletét mondja ki a társadalmi korlátokról, amelyek elébe merednek. De maga az ítélet, sőt maga az, hogy ilyen szerelmet el lehet képzelni, már valami új igény feltámadását jelzi. Vajon ez a probléma felvethető-e a hősének világában? Vagy akár egy századdal is azelőtt, amikor még igénye fel sem merült?

Az új témák és az új lélektani érdeklődés is új életkörülményekre vall: a szeretet és szerelem érvényesülése vagy tragikus sikertelensége feletti ítélet, az érzelmek részletezése, hűség és hűtlenség ábrázolása, tragédiái – tehát igénye –, a szüzesség védelme, erőszakos

megsértése mint központi sérelem – mindez nem létezett előbb, a hősének társadalma számára. Sőt a hűségnek is más értelme volt, mint a balladában: nem az érzelmi-szerelmi hűségen volt a hangsúly, hanem az uralomhoz való hűségen: segíti-e urát, vagy az ellenséghez szegődik, védi-e vagyonát, vagy átjátssza más kezére. Ebben a tekintetben még a fejlett homéroszi eposz is nagy különbséget mutat a balladával szemben: Penelopé hűségében is sokkal inkább az előbbi vonás uralkodik, a főkérdés ott is Odüsszeusz vagyonának prédálása és esetleges elvesztése, nem pedig a szerelem vagy felejtés. A szüzességnek mint értéknek, szerelmi csalatásnak szinte semmi jelentősége nem volt a korábbi költészetben. A nőt elrabolták, visszarabolták, a jogos tulajdon visszaszerzése vagy a rabságból való szabadulás volt a fontos. Az a sok ballada, amelyben a hősnő a halált választja inkább, semhogy szüzességétől megfosszák, vagy ahol az ilyen erőszak mint tragédia okozója van feltüntetve, arról tanúskodik, hogy a már nagyobb biztonságban élő társadalom nagyobb igényeket támaszt az élettel szemben, és nem ismeri el azokat az akadályokat, amelyek érzelmi igényei kielégítésében gátolják. Ezt a nagyobb biztonságot árulja el a témaválasztás is, az áttérés a nagy közösségi problémáról, az ellenséget legyőző hőstettekről – a magánéletre.

A ballada témái szinte kizárják azt a viszonyt, ami a hősének egyetlen témája: a hős és az ellenség viszonyát, vagyis a hősben megszemélyesített nép-nemzet küzdelmét a betörő, hódító ellenséggel. A ballada társadalma közömbös a hősének egyetlen és középponti kérdésére. Pedig feudális harcok természetesen akkor is voltak Európában. Miért nem érdekelte a népet ennek a kimenetele? Ugyanis a harc maga, a győzelem nem jelenik meg a balladában, legfeljebb az elesett férj vagy szerető búcsúja övéitől, vagy övéinek sorsa, lelkiállapota az elesett hozzátartozóval szemben. Vagyis emberi sors és emberi reagálás a sorsra. Véleményem szerint ez a negatív vonás is a ballada és az alkotó közösség társadalmi állapotát tükrözi. A soknyelvű, de egységes társadalmi rendszerű Európában akkoriban bárki került „uralomra", angol király franciák fölött vagy fordítva, lengyel király Magyarországon vagy Mátyás király Morvaországban, az nem jelentett lényeges változást az alávetett nép életében: ugyanazt a szolgáltatást kívánta minden ura, s ugyanazt az életformát képviselte, sőt akarta biztosítani új uralma területén. Nem vitték rabságba a nép tömegeit, nem dúlták fel úgy az országrészt, ahogy a hunoktól, vandáloktól gótokig és magyaroktól tatárokig minden népvándorlás kori nép tette, vagy ahogy a török uralom folytonos harcai irtották a lakosságot, és vitték el ezrével fogságba. Amikor egy-egy új hódítás az egész addigi életet semmisítette meg, vagy legalábbis új terhek hordozóivá süllyesztette le a népeket, akkor csak egy volt a fontos az egész nép számára: az idegen hódító hősi legyőzése. Természetesen a feudális harcok sem kímélték a népet, s egy hadsereg átvonulása valamely vidéken mindig csapás lehetett, az erőszak és pusztítás számos lehetősége. De ez már inkább balszerencse, nagyobb méretben ugyanaz, mintha valakit rablók fosztanak ki; sőt a feudális önkényeskedés számos esete is egyénnel megesett baj, nem az egész népet fenyegető életveszély. Bűn, amit meg lehet torolni, néha még jogorvoslat is van ellene. Ugyanakkor az „állam", „nemzet", éppen a feudális uralmak tarkasága és változó mozaikjai miatt nemcsak nem volt „fontos", hanem állandó se volt, lényegében nem is létezett. A ballada „államtalan", „ellenségtelen" szelleme, ami elválasztja a hősénektől, ennek az állapotnak a kifejezése. S ezért jelenhetett meg benne az általános emberi probléma, az egyéni, főleg családon belüli élet és boldogság problematikája.

Ezek a problémák néha közösek voltak az uralkodó osztályoknál látottakkal, mert a

közös, feudális viszonyokból fakadtak. Közös volt például az idegenbe férjhez adott lány sorsa. A főúri érdekházasságok messzebbi „idegenbe", más nyelvű idegenbe kényszerítették leányaikat, ennyiben tehát fokozottan fejezhették ki minden idegenbe férjhez adott lány érzéseit. Ennek a témának a feldolgozásai is mindig csak a *távolba, idegen környezetbe* kerülő lány lelkiállapotát ábrázolják, itt sincs szó ellenségről. Nyugati balladákban, magyarok, dunántúli horvátok, morvák egyes változataiban világosan arról van szó, hogy a messzire, idegenbe, más nyelvűek közé kerülő lány szomorkodik, és igyekszik megszabadulni a rá kényszerített házasságtól. Ugyanakkor a vőlegény és a leendő anyós részéről sohasem tapasztaljuk az ellenség viselkedését, még akkor sem, amikor utólag „ellenséget" – törököt, arabot – helyettesítenek be az idegenföldi szereplő helyébe. Mindig a normális családi kapcsolatok szerint viselkedő, beszélő, menyasszonyát–menyét megsirató *embert* látjuk magunk előtt. Éppen azok az esetek bizonyítanak itt legerősebben, amikor a később behelyettesített „ellenség" is megmarad a rokoni kapcsolatot teremtő, tehát baráti magatartásban.

Nyugaton még az *elrablás* sem ered ellenségtől: vagy rablók viszik el a később föltalált testvért, vagy vándorkereskedő. Sőt a más nyelvű idegenhez hozzáadott lány sorsát tudták tréfásan is felfogni, mint a Mariage anglais (angol házasság) balladában, ahol a francia lány visszautasítja angol vőlegénye minden kedveskedését, „átkozott angol"-nak nevezi, míg végre a nászéjszaka után elfogadja „kedves angol"-nak.

A népnek nem kellett ellenség ahhoz, hogy a menyasszony lesújtva érezze magát a férjhez adástól; menyasszonysiratók és a menyasszonybúcsúzók szövegei elég példát adnak rá akkor is, amikor nem is messzi vidékre kerül a menyasszony; elég, ha más nagycsaládba, más családanya uralma alá, máris csupa szomorúság és kétségbeesés árad a lakodalmi szövegekből. Idézzünk példát, amely a menyasszony bánatának valódi okát árulja el: „Gyüjj be, anyám, gyüjj be, fond be a hajamat Ötösbe, hatosba, Ötösbe, hatosba, Két szál selyemszálba!! Ha most be nem fonod, soha be nem fonod. Soha be nem fonod. *Idegen föld, idegen ország, Fogadj engem* hozzád!" (MNT III/A 259). Az idegen ország itt persze csak távoli vidéket jelent. A másik inkább az idegen anyát, nők számára a családfőt emlegeti.

1. Zörög a kocsi, Csattog a Jancsi (Talán értem jönnek)
2. Édesanyámtó, Édesapámtó Még búcsút sem vettem. Ism.
3. Testvéreimtő, Leánpajtásimtó Még búcsút sem vettem. Ism.
4. *Ismeretlen föld. És idegen szülők* – Hogy találjam kedvét. Ism.
5. Későn feküdjél, És korán kellyél, Ugy találod kedvét. Ism.
6. Rakd meg a tüzét, Forrald föl a vizét, Ugy találod kedvét. Ism.
7. Későn feküdtem, És korán keltem, Nem találtam kedvét. Ism.
8. Tüzit megraktam, Vizit fölforraltam. Nem találtam kedvit. Ism.
9. Forrald föl a vizit, Forrald ki a szemét, Ugy találod kedvét. Ism.

(Nyitra m.; AP 7973/a)

Még az erőszakos elrablás is többnyire „saját nemzetbeli" által esik meg a ballada hősnőin, nem kell érte a török harcokig vagy az arab uralomig menni magyarázatért. A törökrabolta lány **(29.)** francia megfelelőiben például földesúr rabolja el a hősnőt, s őelőle ugrik a folyóba; máshol matrózok csalják föl a hajóra, előlük ugrik a tengerbe.

PARASZTI ALKOTÁS

A balladában minden a késő feudális társadalom viszonyait tükrözi a parasztság felől nézve, s avval szemben fejez ki állásfoglalást. A nagycsalád feje a legidősebb férfi; ha már nem él az apa, akkor a legidősebb fiú, a „bátya". Ő adja férjhez a húgát annak akarata ellenére, ő üldözi a szöktetőt, ha nincs ínyére a házasság. A ballada jellegzetes képei is a késő feudális életkörülményeket ábrázolják. Ilyen egy általánosan elterjedt kezdőformula, amely a gótikus ablakfülkékben vagy erkélyen varrogató, hímző nőket mutatja be. „Aj Biró szép Anna ablakba ül vala, Himit varrja vala fekete selyemmel, Hol selyme nem érte, könnyeivel tötte. De ki es tekinte egyszer az ablakán..." Más formája szerint erkélyen, aranyszéken varr inget: „Kiment a kisasszony arany székre ülni, Arany székre ülni, arany inget varrni. Föltette a lábát egy kis arany székre, S egy pár arany gyürü csördült az ölébe." Ez a motívum angoloknál, dánoknál, az erkélyes megoldás spanyoloknál és portugáloknál tűnik szemünkbe, valamint a magyarság szomszédainak balladáiban. Egy angol példát bemutatunk: „Burd Ellen sits in her Bower windowe, [refr.] Twisting the red silk and the blue. And whiles she twisted, and whiles she twan, And whiles the tears fell down amang, Till once there by cam Young Tamlene." (Burd Ellen szobája ablakában ül, [refr.] Fonva vörös és kék ezüst fonalát. És míg font és míg pödörte, könnyei hullottak reá, Míg egyszer látja, hogy arra jön az ifjú Tamlene.) Az erkélyformára egy spanyolt: „Sentadita en silla de oro, bordando en un bastidor. Vino por alli don Carlos." (Leült arany székre hímezve az erkélyen. Látja, hogy jön don Carlos.)

De vajon ez nem éppen arra mutat, hogy a ballada nem a parasztság körében keletkezett, hanem, amint annyian vallják még ma is, eredetileg a főúri körök számára és főurak körében keletkezett, és az egykori „énekesek" alkották, s csak a nép közt is elterjedve, „leszállva" vált a néphagyomány részévé? Vagyis szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, vajon népköltészeti alkotás-e a ballada, legalábbis eredetében, mert hogy századok óta a paraszti hagyomány tartja fenn, abban nem kételkednek a főúri eredet hívei sem. Itt mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy a különböző nyugati nagy balladagyűjtemények darabjai mennyiben tekinthetők a ballada hiteles képviselőinek. Itt elsősorban a nagy dán gyűjtemény – *Danmarks gamle Folkeviser* (= DgF) – Grundtvig által megkezdett kötetei, Child (1882–1898) angol–skót összkiadása, és a németek még be nem fejezett összkiadása, a *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien* (= D.Vlr.) jön számításba. Különösen a dán kiadványt kell megvizsgálni, mert benne van a legtöbb 16. századi, főúri kéziratból származó szöveg, ami már önmagában is a főúri eredetet sugallta a kutatóknak.

A legközelebbi vizsgálat azonban kimutatta, hogy mindazok a darabok, amelyek kimondottan főúri viszonyokat, feudális harcokat vagy még régiesebb, sokszor mitikus hősének-vonásokat mutattak, mindig csak egy-egy nemzet körén belül ismeretesek – angoloknál, dánoknál –, s többnyire sosem mutathatók ki hagyományos változatokból, mindig csak írott emlékekből, ponyváról vagy a főúri énekgyüjteményekből származnak. Viszont mihelyt egy több nemzetnél is meglévő, tipikusan balladai történetről van szó, akkor egyszerre megnő a szájhagyományból följegyzett változatok száma. Az is feltűnő, hogy a kéziratból származó változatok – akár olyanok is, amelyeknek kétségtelen a hagyományban való élete – mindig sokkal hosszabbak, terjengősebbek, mint a hagyományból származó szövegek. Sokszor 200–300 sorra is rúghatnak, míg a hagyományos változatok átlaga a magyarban is megállapított 20–100 sor között mozog. Ezt

ugyan azzal szokták magyarázni, hogy a nép közt lerövidültek az egykor hosszabb, költők által alkotott balladák. Bár az se mindig igazolódik, amikor a népi változatok 30–40 sor között mozognak, míg ugyanannak a balladának írásos változatai 13–103 sor terjedelem közt ingadoznak. Vagyis a néphagyományban a balladák terjedelme egy bizonyos állandó, rövid átlagban marad, az írottaké pedig nagy szélsőségek közt ingadozik. Ez is a hagyomány elsőbbségére mutat. Angol balladák közt pedig mindaz, amit nem tarthatunk balladás stílusnak vagy balladai témának, az úgyszólván teljesen eltünik a később kizárólag és nagy tömegben élő előadásból följegyzett változatanyagból. Vagyis ami nem balladai stílusú, azt nem is a nép énekelte.

Ugyanakkor ezekben a hosszú és egykori följegyzésekből származó darabokban találjuk egyedül azokat a stílusjegyeket, amelyek kétségtelenül nem a rövid, drámai balladára utalnak, hanem a széles epikai stílusra, s a több szálból összetett, többször újrakezdődő eseménysorozatra. Angol, dán balladaként közölt szövegekben sokszor találjuk a nemzetközi Spielmann-joculator stílusnak azt a közhelyét, amit a mi Szabács Viadala énekünk szerzője is alkalmaz: „ezt mi hagywk mind vgyan azonba Mert semmit nem hoz nekwnk hazonba, De yelenchwk Alybeg ywueseth" (angoloknál: „But let vs leaue talking of this ladye, And talke some more of young Andrew" és számos változata). Igazi balladában az ilyen fordulat elképzelhetetlen. Vagyis nem a késő középkori költők stílusát látjuk a balladában, hanem éppen annak ellentétét, valami mást.

Ámde azt vethetik ennek ellene, hogy nem is a fejedelmi udvarok szórakoztatóit kell itt számításba venni, a nagy romance-ok költőit, hanem a nép közt élő kisebb költőket, akik a nép számára a nép nyelvén fogalmazták énekeiket.

Egyetlen olyan terület van, amelynek hagyományában ezt a kérdést adatokkal lehet eldönteni, nem pedig feltevésekkel, s ez a balkáni, elsősorban délszláv és albán; ahol még éltek énekesek a nép közt, amikor a néprajzi kutatás megindult, és szinte máig lehetett követni az énekmondók életét, szereplését és néphez, műfajhoz való kapcsolatát. Itt pedig egyértelműen elválik a hősének – a *junačka pesma* és minden, ami hozzá hasonlít – az egyéb népköltészettől, aminek neve nőének – *ženska pesma* –, amit az énekesek magukhoz nem méltónak tartanak, nem is énekelnek, amit az asszonyok tartanak fenn, vagy a nem „hivatásos" énekes férfiak. Úgyszólván kivétel nélkül minden ballada a nőénekek között szerepel. Csak annyi a kivétel, hogy egy-egy ritka ballada – mint A falbaépített feleség – *egyes variánsaival* keveredik a hősénekek közé, amikor szereplői Vukasin király és társai, amikor tehát a hősének szokott neveihez kapcsolódik. De maga az a kettősség, hogy egy-egy változat hősének, más változatai nőénekek, kizárja a lehetőségét, hogy igazi hőséneknek tartsuk, mert avval ilyen megkülönböztetés sosem eshetik meg. Ettől eltekintve minden egyes balladát a nőénekek közt találjuk a délszláv és albán gyűjteményekben. A délszláv és albán gyakorlat tanúsága olyan kétségtelen és egyértelmű, hogy következményeit kénytelen lesz levonni a tudomány. A feltételezett, de sosem ismert és adatokkal sosem igazolt balladaalkotó énekesrend, a nép közt élő kis „Spielmannok", íme itt vannak előttünk, és egyértelműen vallják, hogy semmi közük a balladához.

Van ellenben egy sereg tapasztalat, ami a szerb énekesek tanúsága nélkül is bizonyítaná a paraszti közösség és ballada kapcsolatát énekesek közbejötte nélkül. Ilyen tapasztalat az, amit a balladák terjedésében látunk. Amikor egy ballada rokon nyelv határát lépi át: franciáktól olaszokhoz, csehektől–morváktól lengyelekhez, szinte szó szerinti átvételeket találunk; változik annyit, amennyit egy nyelven belül is változtatnak rajta, mikor egyik

vidékről a másikig eljut. Ám amint idegen nyelvek határán kell áthaladnia, azonnal nagy lesz a változás. Tegyük fel, hogy költő-énekesek veszik át egymástól, és fogalmazzák meg a különböző nemzetek változatait: miért csak akkor változtatnak rajta, amikor fordítaniuk kell? Olyankor többnyire át is költik az egész cselekményt – pedig értik az eredetit! Van adatunk balkáni énekesek kétnyelvűségére: albán–szerb tudására. De ha rokon nyelvből „értik meg", akkor szőröstül-bőröstül átveszik, akkor már nem nyúlnak hozzá a más alkotásához? Csak németeknél veszik át költők a francia témákat, olaszoknál nem?

Egyszerűbb a kérdés, ha néptől népig való terjedéssel magyarázzuk: akkor ugyanis valóban *átveszik* a rokon nyelvű falvak, ahol szinte alig van nyelvi különbség, fokozatos átmenetekkel megy át egyik nyelv a másikba, a balladákban megmarad minden név, fogalmazási részlet, csak „variálják". A fordítás viszont már kényszerít újrafogalmazásra, nem lehet egyszerűen „variálva" átvenni, s akkor természetesen belekerülnek a nagy újítások vagy félreértések. Akármelyik oldalról nézzük is a kérdést, akár az egyedül létező és tanulmányozható énekesrend felől, ahol már ballada is él a hősének mellett, akár az elterjedés körülményeiből, akár az egykori Spielmannok stílusa felől, mindenütt azt az egyértelmű választ kapjuk, hogy a ballada nem a költő-énekesek alkotása.

Ha viszont a lírai népköltészettel hasonlítjuk össze a balladát, ugyanazt az emelkedettséget találjuk a hangvételben, a stílusnak ugyanazt a stilizált voltát, ugyanazt a magasból-láttatást, ami komoly lírai dalainkat is annyira jellemzi. És ott is, a népzenében még inkább, eltűnik az egyszeri „alkotó" és csak variálást látunk, amiből új meg új szépség születik. Még a leginkább egyszeri alkotásként megjelenő és alkotóhoz kötött művészeti ágban, a díszítőművészetben is minden alkotás stílus által *megkötött variáns*. Nem alkothatja a balladát is a parasztság mint közösség a variáló egyéneken keresztül?

Bizonyos különbség természetesen van a ballada és a többi népművészeti és főleg népköltészeti műfaj között. Egy példázatot, amely 50-80 sorból álló cselekménysorozatot ad elő úgy, hogy benne egy emberi konfliktus kap kifejezést, lehet-e az apró részletek variálgatásából elképzelni; születhet-e egy ilyen szöveg úgy, hogy nem egy valaki alkotja, aki előre tudja az egész eseményt, annak társadalmi jelentésével együtt?

Véleményem szerint a ballada is alakulhat a fokozatos tökéletesedés, az állandó újraalkotás folyamatában. Van is rá eset, hogy egy újabb ballada szinte a szemünk láttára alakult ki az esetleges próbálkozásokból. Ha A gyilkos feladja magát **(126.)** ballada címén összegyűjtött változatokat időrendbe tesszük, látjuk, hogy előbb voltak bizonyos eltalált fogalmazási részek, mint maga a konfliktus, s ezekhez a helyi eseményekben feltűnő, eltalált részekhez később „került" az a tartalom, ami a végleges balladának országos elterjedést biztosított.

a)

1. Megszólalt a pátfalvaji nagy harang,
Húza aztat három fehir vadgalamb.
Húza azt a jaj szomorú verseket:
Korom Matyi cselekette ezeket.

2. *Jaj de véres Korom Mátyás gatyája,*
Bevérezte a bánomi pusztába.
Mos' ki babám ingem-gatyám fehirre!
Holnap megyek a törvényszík elébe.

3. *Aggyon Isten biró uram jó napot!*
Aggyon Isten Korom Mátyás, mi bajod?
Nincsen nekem biró uram más bajom.
Megöltem a legkedvesebb pajtásom.

4. Aggyon Isten, biró uram, jó napot!
Aggyon Isten, Korom Mátyás, mi bajod?
Nincsen nekem, biró uram, más bajom.
Katonának vagyok irva, úgy hallom.

5. Igaz fijú, katonának vagy irva.
A negyedik zászló alá sorozva.
Besoroznak, elvisznek katonának,
A császár három éves szolgájának.

(Pécska, Arad m.; Kálmány 1877–1878: I. 38)

b)

1. Aggyon Isten, Dávid Panni, Jó estét!
Aggyon Isten, Korom Matyi, szerencsét!
Ne kiványon Dávid Panni szerencsét!
Nyóc órakor szived járja a nagy kés.

2. Mikor eztet Dávid Panni hallotta,
A két kezét a fejére kulcsolta:
Jaj Istenem, hogy kel ennek meglenni,
Szegény embert ártatlanul megölni!

3. Fölszántom a Dávid Panni udvarát,
Vetek bele majoranna palántát.
A négy sarkán teljes rúzsa nyildogál.
Közepibe Korom Matyi sirdogál.

4. *Jaj de véres Korom Matyi gatyája!*
Bevérezte Dávid Panni házába.
Mos ki rózsám ingem-gatyám fehérre!
Hónap visznek Balta Kálmány elébe.

5. *Aggyon Isten, Balta Kálmány, jó napot!*
Aggyon Isten, Korom Matyi, mi bajod?
Kisebb bajom is nagyob a semminé:
Dávid Pannit megöltem egy talléré.

6. Kérem szépen Balta Kálmány uramat,
Csak sokára ne hagya a bajomat.
Kerüjj belű, üj le hát a lócára!
Elvégzem a bajod kilenc órára.

7. Kérem szépen Balta Kálmány uramat,
Ne terjessze oj nagyra a bajomat!
Korom Matyi, édes fijam, nem lehet,
Nagyváradra kűtem fel a levelet.

8. Megüzenem én az édesanyámnak,
Elválal-e még engemet fijának?
Ha ü el nem válal engem fijának,
Én se mondom többet édesanyámnak.

9. Megszólalt a pátfalvaji nagy harang,
Huzza aztat három fehér vadgalamb.
Huzza azt a jaj keserves verseket:
Korom Matyi, mért szenveded ezeket?

10. Leásták már aztat az akasztófát,
Amejikre Korom Matyit akasztják.
Fujja a szél fehér ingit, gatyáját,
Veri össze réz sarkantyús csizmáját.

(Apátfalva, Csanád m.; Kálmány 1877–1878: II. 73)

Az utolsó versszak a Bárólány és juhász balladából van átvéve.

c)

1. Jaj de vérös Farkas Viktor a szoknyád!
Bevérözte szenttamási na' rablás.
Mos' ki Viktor a szoknyádat fehérre!
Holnap mögyünk a Rádaji elébe!

2. *Aggyon Isten, gróf Rádaji, jó napot!*
Fogaggy Isten, Farkas Viktor, mi bajod?
Nincsen ëgyéb, csak a bánat mög a bú.
Záró Zákó szive értem szomorú!

3. Üj le Viktor ide mellém a székre,
Hogy végzöm el a bajodat estére!
Kéröm szépen gróf Rádaji uramat:
Ne haggya el estére a bajomat!
Ne haggya el, ha csak löhet, estére,
Végezze el, ha csak löhet, ma dére!

(Torontál m.; Kálmány 1881–1882: II. 180)

d)

1. A halasi Nagy utcába mi történt:
Barna János cimboráját megölték.
Jaj de vérös Barna János gatyája!
Bevéröztek a halasi pusztába.

2. *Mos ki rúzsám ingöm-gatyám fehérre!*
Hónap visznek szolgabiró elébe!
Biró uram aggyon Isten jó napot!!
Fogaggy Isten, Barna János, mi bajod?

3. *Az én bajom mind nagyobb a sömminél!*
Cimborámat megöltem a pénzijé.
Üjé le te, Barna János, a székre!
Majd elvégzöm a bajodat estére.

4. Fölküldöm a leveledet Szögvárra,
Barna János sirva möhecc utána
Barna János azt üzente annyának:
Kügyön párnát neki feje aljának!

5. De az annya azt üzente fijának:
Hogy a tégla jó lösz feje ajjának.
Mögszólalt mán a szögvári nagy harang,
Húzza aztat három fehér vadgalamb.
Mind a három elmaratt a párjátú,
Én is elmarattam az én babámtú.

6. Jaj de szépen kifaragták azt a fát,
Kire hónap Barna Jánost akasztják!
Fújja a szél pamuk ingit, gatyáját,
Veri össze magos sarkú csizmáját.

(Padé, Torontál m.; Kálmány 1881–1882: II. 175)

e)

1. *Jaj de vérös Pozsár János gatyája!*
Bevérözte a maga udvarába.
Mos ki, Kata, ingöm-gatyám fehérre!
Holnap mögyök Bazsó biró elébe.

2. *Aggyon Isten, Bazsó biró, jó napot!*
Aggyon Isten, Pozsár János, mi bajod?
Az én bajom nem nagyobb a semminé,
Bérösömet mökszúrtam egy kicsijé.

3. Pozsár János üj le mellém a székre!
Maj mögirom a leveled estére.
Mög is irom, el is küdöm Zomborra.
Bogdán Kata sirva möhecc utána.

4. Bogdán Kata mit gondolt ü magába:
Száz forintot szoritott a markába,
Beletötte kis csurakja zsebibe,
Ú sétált a szolgabiró elébe.

5. *Aggyon Isten szolgabiró, jó napot.*
Aggyon Isten, Bogdán Kata, mi bajod?
Az én bajom mög a bánat, mög a bú:
Pozsár János szive értem szomorú.

(Szaján, Torontál m.; Kálmány 1881–1882: II. 174)

f)

1. *Jaj de szennyes Balla János gatyája!*
Elvérezte a mágocsi pusztába.
Mosd ki, rózsám, ingem-gatyám fehérre!
Holnap megyek Beke Kálmán elébe.

2. *Adjon Isten, Beke Kálmán, jó napot!*
Adjon Isten, Balla János, mi bajod?
Bajom nekem amennyire nagy nincsen:
Az utazó cimborámat megöltem.

3. Kérem szépen Beke Kálmán uramat,
Csak sokára ne hagyja a bajomat!
Üj le, fiam, erre a zöld lócára!
Majd elvégzem a bajod nyolc órára.

4. Szépen kérem Beke Kálmán uramat,
Csak törvényre ne adja a bajomat!
Édes öcsém, Balla János, nem lehet:
Kis-Szegvárra küldöttem a levelet.

5. Ha bemegyek Beke Kálmánt megkérni:
Balla Jánost ki lehet-e váltani?
Eszemadta barna kislány, nem lehet,
Kis-Szegvárról akasztófát itélnek.

6. Balla Jánost három zsandár vallatja.
Csak azt vallja, merre van a babája.
Arra lakik a rozmaring uccába,
Piros rózsa nyilik az ablakába.

7. Megszólalt már a mágocsi nagy harang.
Húzza aztat három fehér vadgalamb.
Húzza azt a jaj szomorú verseket:
Balla János, én szenvedem ezeket.

8. Jaj de magas az új torony teteje!
Balla Jánost viszik a vesztő helyre.
Leásták már nekem azt a bitófát,
Kire Balla Jánost majd felakasztják.

(Csongrád; MNGy II. 64)

g)

1. Volt egy úrnak hat szép fekete lova,
Volt is annak egy szép barna kocsisa.
Még vasárnap jó bort ivott kedvire,
Hétfön reggel szépen ki volt teritve.

2. *Jaj de véres a Kis Sándor ruhája!*
Elvérezte a csorvási csárdába.
Mosd ki, rózsám, ingem-gatyám fehérre!
Majd elmegyek a nagy törvény elébe.

3. *Biró uram, adjon Isten jó napot!*
Isten hozott, édes fiam, mi bajod?
Biró uram, nagyon súlyos a bajom:
Legkedvesebb pajtásom szúrtam agyon.

4. Ülj le, fiam, nálunk itt a lócára!
Elvégezzük a bajod nyolc órára.
Elvégezzük a bajod nyolc órára,
Ülj le, fiam, nálunk itt a lócára!

5. Jaj de álnok a szegedi föbiró!
Maga hallgatja a rabot, nem hajdú.
Ráncra szedi szemöldökét, s úgy nézi,
Hogy a törvény Kis Sándort hogy itéli.

6. Három kislány felöltözött fehérbe,
Fehér selyem kendőt vett a kezébe.
Szépen kérik a vármegye hajdúját,
Ne akasztassa fel azt az egy betyárt!

7. Kis Sándornak az udvarán van egy fa,
Tetejében csüng három szál pántlika.
A rózsája keservesen siratja:
Mert Kis Sándort katonának viszik ma.

(Csongrád; MNGy II. 55)

A korai feljegyzésekben még nincs szó vetélytársról, tulajdonképpen nem is magának a balladának változatai ezek, csak annak szövegrészleteit tartalmazzák (kurzívan szedve), amelyek még a későbbi történet nélkül, különböző alkalmi eseményekkel kapcsolatban kialakultak, és jól eltalált jelenetekkel vonzották a képzeletet, hogy igazi konfliktust tartalmazó történetbe ágyazzák bele. Ez fokozatosan meg is történik: minthogy szerelmi háttér is földereng a helyi eseményekben, kétszer pedig pajtása az áldozat, ezt a fonalat megragadják, továbbszövik – itt is belekerül indításnak az azóta országossá vált kezdősor: „Jaj de széles, jaj de hosszú az az út...", és kialakul a vetélytársat leszúró, majd magát feladó legény balladája.

1. Jaj de széles, jaj de hosszú ez az út,
Amelyiken Barna Jancsi elindult!
Rajta van a fehér inge, gatyája.
Rásütött a hajnalcsillag sugára.

2. Barna Jancsi kimegyen az erdőbe.
Jó komája fekszik egy fa tövébe.
Jó komája fekszik egy fa tövébe.
Barna Jancsi ott ölte meg fektébe.

3. Véres lett a Barna Jancsi ruhája.
Majd kimossa szeretője, babája.
Mosd ki, babám, ingem-gatyám fehérre!
Holnap mék a csendbiztos úr elébe.

4. Csendbiztos úr, adjon Isten jó napot!
Adjon Isten, Barna Jancsi! Mi bajod?
Csendbiztos úr, szivem nyomja a bánat:
Mert egy lányért megöltem a komámat.

5. Barna Jancsi, ezt nem jól cselekedted,
Hogy egy lányért legjobb komád megölted!
Csendbiztos úr, régen volt ellenségem:
Kovács Mari nem lehet feleségem.

6. Illavai börtönajtó de sárga!
Oda van a Barna Jancsi bezárva.
Illavai börtönajtó repedj meg!
Barna Jancsi sose szabadulhass meg!

(Kiskunhalas, Pest m. Vargyas gy. 1939; Vargyas 1954: 63. sz.)

Ez már bizonyos területen el is terjedt. De még tovább is ment a próbálgatás – nagyon jó irányba –, mert még fokozottabb drámai összeütközést nyújtott az, hogy a lány kérésére az anyját tegye el láb alól, aki útjába áll a szerelmesek egyesülésének.

1. Barna Janit arra kérte babája:
Édesanyját tegye a másvilágra!
Barna Jani kihivta az erdőbe,
Élös kését szúrta anyja szivébe.

2. Véres lett a Barna Jani ruhája.
Nincsen anyja, aki mosna reája.
Mosd ki, babám, ingem-gatyám fehérre!
Holnap megyek csendbiztos úr elébe.

3. Adjon Isten csendbiztos úr, jó napot!
Adjon Isten, Barna Jani, mi bajod?
Csendbiztos úr, szivem öli a bánat:
Egy kislányér megöltem az anyámat.

4. Barna Jani, kár volt ezt megcsinálni:
Egy kislányér az anyádat megölni!
Csendbiztos úr, régen volt ellenségem,
Kit szeretek, nem lehet feleségem.

5. Tisza partján kifaragták azt a fát,
Amejikre Barna Janit akasszák.
Fujja a szél fekete-göndör haját.
Más öleli Barna Jani babáját.

(Bucsu, Vas m.; Békefi 1955)

Ebben a valóban balladai formában terjedt el a ballada az egész magyar nyelvterületen, különösen a Dunántúlon.

Itt végre sikerült kialakítani egy jól felépített balladai cselekményt, s ha a kialakult ballada nem is olyan mély, mint a középkoriak, szerényen mégis benne van azoknak minden szükséges alkotóeleme. Rég kifutotta már magát a ballada stílusforradalma és az a társadalmi forrongás, ami egykor kiváltotta. A Barna Jancsi balladája idején már más problémák mozgatták a nép képzeletét, s a régi balladahagyomány már csak mint saját lendületétől továbbfutó, gőz nélküli mozdony folytatta útját – csoda, hogy ennyire is telt még erejéből. Nem lehet az egész népkultúra felbomlásának vagy fokozatos átalakulásának idején ugyanolyan alkotásokat várni, mint ötszáz évvel ezelőtt. De az alkotói eljárás még a szájhagyomány szokott módján halad, és működésébe az újkori példán keresztül is bepillanthatunk.

Hogy meg kellett lennie ennek az eljárásnak a ballada virágzása idején is, arra nagyon jó példákat látunk olyan kölcsönzésekben, amikor az átvevő nép teljesen más konfliktust talál ki a történetnek, de megtartja az eredeti szöveg fogalmazási részleteit. Kitűnő példa erre a Halálra táncoltatott lány balladája, amely a francia Les tristes noces szereplői közt megfordítja a szegény–gazdag viszonyt, ennek következtében más történetbe kell ágyaznia az egymástól elválasztott gazdag–szegény konfliktusát. A francia balladában a gazdag apa mást vetet el fiával, az hívja szeretőjét esküvőjére, az kéri, hogy öltözzön ki szépen, hogy szépségével csak azért is feltűnjön; a szeretőknek tánc közben megszakad a szívük, s egyik jobbra hull a földre, a másik balra. Ha csak így a tartalmát mondom el, s mellé a magyarét, nem is tűnik ki, hogy összefüggés van közöttük: Egy legény hiába kéri meg a gazdag lányt, az megszégyeníti. Akkor elhívja a bálba, felszólítja, hogy rakja magára gazdagsága minden jelét, majd megállás nélkül addig táncoltatja, míg meg nem hal. Az összefüggés a részletekben van, amelyek azonos sorrendben követik egymást mindkét nép szövegében, helyenként majdnem szó szerint. Ezek a részletek azonban egy új konfliktus, egy új balladai téma ötletét sugalmazták az átvevőknek. Nem lehet tehát tagadni a fokozatos összeállás lehetőségét, a népi variálás munkamódjával kialakuló balladát.

Ezt igazolják az úgynevezett „előregyártott elemek" is, amelyeket majdnem azonos formában találunk több különböző balladában. Ez vonatkozik magára a történet fölépítésére is, meg azokra az építőkövekre – jelenetekre, formulákra –, amelyeket a balladák felhasználnak a maguk cselekményének fölépítésére, s amelyek több balladában azonosak. Már volt szó a felépítésnek azokról az általános elemeiről, amelyek legtöbb klasszikus balladánk cselekményét szinte meghatározzák: a kezdő párbeszéd vagy monológ, amely előreveti a konfliktust, a színváltozás vagy szereplők eltávozása, megérkezése, utána a konfliktus drámai kifejlése és a végső tanulságot kimondó szövegrész. Ez maga olyan „sablon", aminek különböző megoldása is már beletartozik a variálás fogalmába. Még inkább beletartozik a másik „sablon", a strófaismétlő forma, amelyet szintén egy sor szövegünk – szám szerint 18 – megalkotásánál használtak föl a variálva alkotók. Vagyis már a balladai cselekménysor elgondolásánál olyan minták, szinte kötelező példaképek álltak az alkotók előtt, amelyek az új szöveg létrejöttét a szélesen értelmezett variálás határán túlmenni nemigen engedték. De vannak a szorosan értelmezett variálásnak is olyan jelei, amelyek a klasszikus balladák egész sorát kapcsolják össze szoros változatláncba. Korábban is ismert volt az a jelenség, hogy számos balladában azonos jeleneteket, hosszú szövegrészek nagyjából vagy szorosan azonos fogalmazását és számos közös formulát találunk. Ezt affinitás, kontamináció és hasonló fogalmakkal próbálták magyarázni. Affinitás: a rokon témák vonzása, hogy a beleillő részletet egy-egy variánsba beolvassza; kontamináció: hogy két meglévő ballada egymásból átvesz és összeolvaszt a saját szövegével részleteket. Csak az a kérdés, nem volt-e ez meg régen is, a balladák alakulása idején, amikor a számunkra „kész" balladák megszülettek. Tudniillik meglepő, milyen sűrű hálózat ez az „affinitás"! Alig van ballada, amit ne kapcsolna valami szál egy másikhoz, s egyes balladákat szálak sűrű hálózata köt nyolc-tíz más típushoz. S biztos, hogy a legtöbb ilyen szál nem új keletű. Ahol különálló, önmagukban is zárt, jól körülhatárolható balladáknak csak egyes változataiban találjuk a másik ballada részeit – esetleg nem is odaillően –, akkor valóban új keletű „kontamináció"-val van dolgunk. De amikor egy-egy balladának minden vagy sok változatában a cselekményhez lényegesen hozzátartozóan találjuk meg a másik balladának ugyancsak lényegesen hozzátartozó elemét, akkor azt kell mondanunk, hogy ez már a születéskor fennálló rokonság: valamelyiknél vagy mindkettőnél már a születéskor felhasznált „építőkövek"-ről van szó. Különösen tanulságos a szövegegyezés, amikor olyan balladák közt találjuk, amelyek egymástól távoli vidékekre visszahúzódva élnek majdnem teljesen kihalt állapotban, néha már csak egy-egy ritka változatban; ezek tehát biztosan nem hathattak egymásra az utolsó 150-200 év folyamán. Ilyen a szeged vidéki Törökrabolta lány **(29.)** egyetlen szövegben fönnmaradt balladája és a Kegyetlen anyós **(28.)** egyetlen, prózává oldott dunántúli változata közt levő egyezés a halászokhoz intézett szózatban. Az egyetlen változatban, Dunántúlon megtalált Gazdag vénember-férj **(46.)** vagyonával dicsekvő szavait halljuk vissza messze keleten, a székelyeknél két változatban fennmaradt Visszavitt menyasszony **(83.)** egyik szövegéből:

46/109. sz.: Mit sírsz, mit keseregsz, édes feleségem?
Van nekem jószágom, sok szép gazdagságom,
Sok szép gazdagságom, szép szántóföldeim,
Szép szántóföldeim, jó termő szőlleim,
Jótermő szőlleim, három gulya marhám,
Három gulya marhám, négy szép hintós lovam,
Négy szép hintós lovam, kőbül rakott várom...

83/változat: Mért sírsz, mért keseregsz jegybeli szép mátkám?
Te tán azt gondolod, hogy nincsen én nekem
Jó tizenkét ökröm, jó vasas szekerem?
...
Tán azt gondolod, hogy énnekem nincsen
Jó csata ménesem, jó esztena juhom...

Általában négy fokozatban állíthatjuk össze az ilyen rokonságot: 1. témarokonság; 2. bizonyos alapötletek felhasználása jelenetek, elbeszélésrészletek kialakítására; 3. azonos szövegtömbök; 4. közhelyek, formulák és más kisebb fogalmazási részletegyezések.

1. Témarokonság: erre jó példa a Halva talált menyasszony **(12.)** és Nászmenetben haldokló menyasszony **(13.)** egyfelől, az utóbbi és az Anyai átok **(16.)** közt másfelől fennálló rokonság. A két előbbiben az idegenbe férjhez kényszerített menyasszony megátkozza magát, s vagy már a vőlegény megérkezésekor halott, vagy a nászmenetben, illetve vőlegénye házában hal meg. Az Anyai átok megfordítja az alapötletet azzal, hogy nem a lány átkozza meg magát a nem kívánt házasság miatt, hanem az anya lányát, amiért az ő tilalma ellenére is férjhez megy. S itt is a nászmenetben haldoklik a lány, mint az előzőben. Ilyen variálás a franciák „Katonalány" balladájának témájával történik meg, ahol az apját helyettesítő, férfiruhában vitézkedő és leleplező próbák ellenére is fel nem ismert lány történetének, vagyis a „lány felismeretlenül katonaruhában" témának négy más megoldása is létezik: elkíséri kedvesét a hadba, s csak sebesülésekor ismerik fel lány voltát, vagy vitéznek öltözve követi hűtlen kedvesét a hadba, s ott párbajban megöli, közeli ehhez, hogy követi kedvesét a seregbe katonaöltözetben, de szeretője durván elutasítja, s végül a legtávolabbi, de leginkább természetes: hét évig van oda a hadban, s végül gyermekkel a karján tér vissza szüleihez. Dán balladákban számos ballada közös jelenete, hogy a teherbe esett lány későbbi vőlegénye szavaiból tudja meg, hogy ő volt a tettes.

2. Alapötletek jelenetek kialakítására: ilyen a próba, számos balladánk fő alkotóeleme, pl. a Szeretet próbája, A gazdag asszony anyja, Két rab testvér, Hűségpróba (amiből nálunk már kimaradt). Idetartozik a fel nem ismerés – az előbb felsoroltakban is alapvető motívum, ilyen a balladák nemzetközileg kedvelt fogása, átlátszó kibúvókkal jellemezni a bajba jutott embert: idézhetnénk a Szégyenbe esett lányt, a Zsivány felesége mindkét magyar verzióját, A szaván kapott feleséget és számos külföldi balladát.

3. Azonos szövegtömbök: erre idézzük ismét a Nászmenetben haldokló menyasszony, az Anyai átok és a Visszavitt menyasszony azonos helyeit.

13/43. sz.:

11. Kijátya, kijátya A nyoszojú asszony:
– Lassúj mög, lassúj mög Ifjú Török János,
Me mán elhanyatlik, A mi mönyasszonyunk!

12. Másocor kijácsa A nyoszojú asszony:
– Lassúj mög, lassúj mög Ifjú Török János,
Mer mán mingyá möghal A mi mönyasszonyunk!

13. Harmacó kijácsa A nyoszojú asszony:
– Lassúj mög, lassúj mög Ifjú Török János,
Me mán úgy is möghalt A mi mönyasszonyunk!

14. Kocsisom, kocsisom, Fok ki a lovamat...

16/48. sz.:

4. Először felkiált a kisebbik vőfély:
– Kedves nénémasszony, bágyad a menyasszony!

5. – Semmi, hagy bágyadjék, csakhogy bágyadozzék!
Messze földről hozták, azért bágyadozik.

6. Másodszor felkiált a nagyobbik vőfély:
– Kedves nénémasszony, sápad a menyasszony!

7. – Semmi, hagy sápadjék, csakhogy sápadozzék!
Messze földről hozták, azért sápadozik.

8. Harmadszor felkiált maga a vőlegény:
– Kedves édesanyám, meghalt a menyasszony!

9. Kocsisom, kocsisom, kocsiba fogjatok...

83/165. sz.:

3. ...
Mendegél a hintó, sírdogál a leány.

4. Szóval felfeleli a kisebb nyoszoló:
Ha búja nem vóna, bizony nem is sírna,
De mivel búja van, hidd meg, hogy azér sír...

5. Mendegél a hintó, sírdogál a leány, –
Szóval felfeleli nagyobbik nyoszoló:

6. Hallod-e, hallod-e, Magyarósi Tamás,
Adsz-ide, adsz-ide potyolat ingedet,

7. Potyolat ingedet apróka ruhának,
Selyem keszkenődet burkozó kötőnek!

8. Szógám, édes szógám, fordítsd meg paripám...

4. Közös formulák: ezek már az eddigiek alapján is ismertek az olvasónak: az „Ablakban varra vala..." nemzetközi formula, ami hat balladánk kezdetén jelenik meg. Ilyen a gyermekek árvaságát jelző búcsúzás: „Vannak meleg esők, azok megfürdetik, Vannak meleg szelek, azok elringatják..." stb., ami A falbaépített feleség (2.) változataiban számos megfogalmazásban található, s ugyancsak előjön A szívtelen anya (4.) egyes variánsaiban, valamint A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske (5.) fennmaradt szövegében. Ilyen a kocsist sürgető formula: „A ló az ebeké, a kocsi Istené...", ami nyolc balladánk törzsszövegében vagy egyes változataiban tűnik fel.

Vagyis letagadhatatlan, hogy balladáink és az európai népek balladái számos közös építőkővel vannak megalkotva, s mindez a népi variálás munkamódszeréről árulkodik. Költői alkotások esetén – még a középkorban is – ilyen „kölcsönzések" plágiumnak számítottak volna. Ezt csak a névtelenül és közösség útján alkotó néphagyomány sajátságának lehet elfogadnunk.

S ha most hozzávesszük a más népektől átvett elemeket is, még jobban eltűnik az egyéni lelemény. Ez ugyan nem alkalmazható arra a népre, amelyik elsőnek alkotott balladát, de ott meg hozzávehetjük a korábbi epikából és a korabeli műköltészetből, a romance-okból eltanult témákat. Ezeket már az első, francia paraszti alkotásokban is felismerjük. S akkor kiderül, hogy valóban alig kell sok és teljesen új ballada kitalálásával számolnunk. S még nem is említettük a kétfelé ágazó történeteket, mint a Zsivány felesége vagy A szaván kapott feleség – az utóbbiban egyszer a férj pártján van az ének és megbünteti a feleségét, másszor a szerető megmenti, sőt olyan is van, ahol az ének a szeretők pártján van még akkor is, amikor a férj kivégzi feleségét. Ilyenek megtették az első lépést azon az úton, amely új ballada alakulásához vezet. Vagyis a témák folytonosan alakulnak egymásból egymásba. Bizonyos, hogy valaha több ballada volt, mint ami megérte az újkori gyűjtők feljegyző munkáját. Az is bizonyos, hogy átmeneti forma is több lehetett, mint ma látjuk. Hiszen még ma is, az egyre mélyebbre hatoló gyűjtés újra és újra produkál olyan magános szövegeket, amelyek két vagy több ballada elemeit tartalmazzák anélkül, hogy szilárd, önálló típust alkotnának. Ma már inkább csak a régóta folyó és már kezdetben is érvényesülő kiválasztás eredményét látjuk: a kimagasló csúcsokat. De már kezdjük látni a csúcsok mellett a hágókat és hajlatokat is. Ám ezeket a gyengébb megoldásokat nemcsak a késői feledés rostálta ki. Amint egy egészséges megoldás megszületett, jól összeállt valami a variálgatás kísérleteiből, s főleg ha hatásos dallammal párosult, akkor az új, egészséges forma végigszáguldott a nyelvterületen, s azonnal kiszorította a gyakorlatból ugyanannak a darabnak korábbi fogalmazási kísérleteit. Ilyen hirtelenül elterjedt, telibetalált forma sikerét láthattuk népzenében a legújabb időkben is (Alma a fa alatt, Látod édesanyám, mért szültél a világra stb.), s ilyenek lehettek a középkorban azok a balladák, amelyek azután életképeseknek bizonyultak, térben és időben rendkívül elterjedtek.

Nem állítom természetesen, hogy minden ballada úgy jött létre, mint ahogy a „Gyilkos feladja magát" példáján bemutattam. Elgondolhatott valaki egy konfliktuslehetőséget, s jól-rosszul megverselhette azt – körülbelül azon a színvonalon, ahogy a legtöbb ponyvaballadánál tapasztaljuk –, de ha a magva tetszett, felkapták, és a fogalmazás elindult azon az úton, amit variálásnak nevezünk, s aminek egyes elemeire az eddigiekben rámutattunk, vagyis a gyors tökéletesedés útján. Később kapta meg a legmegfelelőbb szövegrészeket.

Ilyen konfliktust lehet „variálni" is, például a próbatétel különböző alkalmazását

elgondolni. De nem olyan nagy dolog kitalálni egy olyan témamagot például, hogy a férj elmegy háborúba, s anyja menyét agyondolgoztatja, megalázza. Ez a „téma" a paraszti nagycsaládok életének éppen olyan mindennapi velejárója volt, mint a főurakénak. Főképp az anyós, az új család nőtagjainak ura volt az a hatalom, akitől minden menyecske félt, s éppen az új családba, új anyós hatalma alá kerülés a menyasszonybúcsúztató panaszainak legfőbb témája. Idézzünk ismét azokból: „... Jaj, ugyan minyő helyed lessz, kedves lyányom? Ugyan minyő ház, család közé visznek? Jaj, me nem tudhatom előre, hogy minyő család közé jutol? Nekem aranyos szép lyányom, gyönyörü virágom, akit én még a szének se hattam vóna meffúnyi, ha a szé elejbe álhattam volna, kedves édes lyányom. Most a más kezire allak, más viselyi gondod, De ugyan hogy bánnak veled, nekem engedelmes kedves iédes lyányom..." (MNT III/A 289 sz.). Ilyen búcsúztatót rögtönöznek palóc vidéken a lakodalomban! S az anya kérdésére szinte feleletet ad egy másik, már kötött ének, amely szintén része a lakodalom rítusának: „Ágnes, Ágnes, Ágnes, Ágnes, te kis Ágnes, Ha úton mégy, ha úton mégy, előbe nézz! Mer megvetyik, mer megvetyik selem ágyad, Kibe téged, kibe téged megrabolnak ... Anyám, anyám, anyám, anyám, édesanyám, Gyünné nekem, gyünné nekem kökertembe... pitarombó, pitarombó a házamba, A házambó, a házambó kamorámba, Tekéntené ágyam fölé a vasszegre. Ott meglátod, ott meglátod szijkorbácsot. Piros vérem, piros vérem fakogató, Gyenge testem, gyenge testem sanyargató." Ilyen mélyen él a probléma a nép lelkében, hogy ilyen költői-stilizált megfogalmazásokig is eljutott. Nem csoda, hogy balladában is feldolgozták az ilyen „közös problémákat". Csak a felszólalás ellene volt új a középkori balladában.

Még valamit meg kell gondolnunk a népi alkotás igazolásában: a megfogalmazás stílusát. S itt nem is a stilizálás azonos szellemére gondolok, ami a népi lírával összekötí: ez ugyanis stílusérzék dolga, s kevéssé „megfogható". De gondolok arra, hogy két vagy több megfogalmazása van ugyanannak a jelenetnek egy-egy balladában, s mindkettő egyformán hatásos, költői és hasonló a stílusa. Például A gunaras lány **(81.)** követelései végén jön a csattanó: hogy mindez nem kell, csak a fiú kell, hogy elvegye feleségül. Az egyik variáns csak úgy jut el ide, hogy a túlzó felsorolások végén fokozza a „szaporítást" a dallamban is fellépő ismétléssel, s egy sorba belesűríti:

Hát még az a tarka-barka hamvas farka
Hát még az maga mennyit ér!
Végy el engem, biró fia,
Nem kell semmi bér!
(Vargyas 1976: II. 161. sz.)

A másikban a bíró – érezzük szinte rejtett mosolyát – azt feleli követeléseire:

Számtalan sok kivánsága
Szép Ilonának,
Akasztófa ezért helye
Bíró fiának.

Mire a lány válasza:

Eredj el hát, bíró fia,
Akaszd fel magad,
Szép Ilona két karjára
Függeszd fel magad!

Akasztófád ollyan légyen,
Mint kinyílt rózsa,
A két lába, a két karja
Akasztófája.
(Vargyas 1976: II. 162. sz.)

Tegyük fel, hogy valamikor régen egy énekmondó írta meg ezt a kedves történetet. Akkor is csak az egyik megoldás származhatna tőle, a másik bizonyosan a variálóé. S akkor a „variáló" is olyan jól tud „szerezni", verselni, ugyanolyan jó stílusérzéke is van, és ugyanúgy ki tudja alakítani a tárgy kívánta csattanó hangulatát. Vagy nézzük A gazdag asszony anyja befejezését: mindkét változat ugyanazt az indulatot árasztja:

Köményes levesedet egye meg a kutya,
Patyolat-gyolcs inged fújja el a nagy szél,
Irott palotádat égesse meg a tűz,
Gyantáros hintódat egye meg a rozsda,
Hat szép paripádot verje le döghalál!
Nem kell nekem semmid, te magad sem kellesz,
Maradj csak magadnak szép nagyságos asszony!

És sűrítettebben:

Vesse fël pokolszél a belső szobádat!
Dűtse fël pokolszél első pohár borod!
Mert nem azért jöttem, hogy ingëm mëgkinálj:
Hanem hogy mëghallám, hogy milyen asszony vagy!
(Vargyas 1976: II. 64. sz.)

S ha feltesszük, hogy a Zsivány feleségét is egy költő írta meg – bizonyára a dunántúli „teljesebb" változatot –, akkor is csodálnunk kell az erdélyi változatok megoldását is, fogalmazását is, amit a feleség panaszából kialakítottak. Talán odáig kell erőltetnünk az irodalmi álláspontot, hogy minden változtatást költők „írtak meg"? Legalábbis a jobbakat, mert gondolom, a gyengébbeket meghagyják ők is a népnek. De akkor már visszajutottunk a népköltészetbe így is, mert ennyi apró változtatás egy kész művön már nem „költő" műve, hanem csak variálóé – vagy ha az irodalom fogalmai között maradunk, „plagizátoré". Különben a nép verselő készségét más dolgokban is tapasztaljuk: lakodalmi versrögtönzésben, táncszók rögtönzésében, vőfélyek verseiben. Vannak vidékek, ahol lakodalomban szinte verselő vetélkedés folyt, s aki nem tudott kellőképpen

rögtönözni, szégyenben maradt. Mint minden, ez is gyakorlat dolga, s a hagyomány éppen annyi mint gyakorlat, s a képesség halmozódása.

Mindenesetre a balladában is mindenütt a népköltészet hangját halljuk, ami félreismerhetetlen. S ha áll az, hogy a „stílus az ember", akkor még inkább áll, hogy „a stílus az alkotó". Akié a megformálás, azé a mű. A ballada a parasztság alkotása.

Még egy kérdés vár feleletre: változott-e a ballada lényegesen a középkor óta máig, vagyis fölfedezésének és teljes megismerésének idejéig? Azaz van-e jogunk egy variálásban élő műfajt több száz éven át változatlannak tartanunk?

Csakhogy aki a variálást változatok tömegéből ismeri, azt is tudja, hogy a variálás nemcsak elváltoztatás, hanem állandó visszaalakulás is. A lényeg többnyire változatlan; amikor nem, új alkotás keletkezik; de mindig megmarad az eredeti forma lényege is, s a körülírás mindig több változatban mutatja meg a mindig azonosat benne. S amennyit rontanak a gyönge ízlésű változtatók, ugyanannyit javítanak is rajta ismét a művészi képességű alkotók. Tehát maga a variálás ténye nem mond ellene a változatlan fennmaradásnak. (Változatlan alatt a variálásban megmaradó lényeget értve.)

De van kétségtelen bizonyíték is az egykori és mai forma azonosságára. Nem szólva különböző nyugati nemzetek korai följegyzéseiről, amelyek a variáláson belüli lényeg azonosságát igazolják több száz évvel ezelőttről, magából a szájhagyományból is kapunk bizonyítékokat. Az a számtalan részletes egyezés, ami különböző népek balladáit összekapcsolja – méghozzá egymástól távoli és századok óta nem érintkező népeket, mint a franciát és a magyart –, szintén arról vall, hogy az összefüggő nemzeti verziók már az érintkezés idején is nagyjából ugyanúgy hangzottak, mint újkori változataik. Egyetlen változás, amit kétségtelennek kell tartanunk, s amit az összehasonlító kutatás igazol – például a francia balladákkal kapcsolatban –, hogy sok ballada időközben kiveszett a hagyományból. Ezt egykorú és igen balladai jellegű írásos följegyzések is igazolják (pl. dánoknál), amelyek nem kerültek elő a mai hagyományból.

Más kérdés viszont, hogy vajon nem alakultak-e később is balladák, amelyeket mi hajlandók vagyunk balladai stílusuk alapján középkorinak tartani. Azok a külföldi példák, amelyeknél ilyen lehetőség fölmerült, nem adnak kétségtelen támpontot, minthogy a bennük állítólag feldolgozott „eset" több időpontot is lehetővé tesz, egyszersmind csak különböző „aktualizálását" jelentheti egy nagyon általános balladai témának. (Például az angolok „Ladi Hamilton"-hoz kapcsolt története az újszülöttét elrekkentő főúri hölgyről.) Ugyanakkor kizárva sincs egy ilyen késői alakulásnak a lehetősége pl. olyan magyar balladák esetében, amelyeknél sem francia előzmény, sem honfoglalás előtti hagyomány átalakulása, sem a jellegzetes, középkorias téma és stílus nem köti a középkor századaihoz. Ilyen lehetne a Kétféle menyasszony vagy a Házasuló királyfi, de ezek is ugyanúgy lehetnének a ballada virágzása idején, a késő középkorban született alkotások is.

ÚJ BALLADÁK

Kétségtelen új darabok, sőt stílusok születtek a 18. század végén és a 19. század folyamán, olyan témák, amelyek ismeretlenek voltak a középkorban, illetve amelyekről biztosan tudjuk, hogy a legújabb korban alakultak ki. Hiszen előzőleg tárgyalt balladánk, A gyilkos feladja magát szinte a néprajzi kutatás szeme előtt alakult ki a múlt

század hetvenes éveitől kezdve. Ami azonban ennél is fontosabb és újszerűbb, az a *betyárköltészet* és azon belül néhány sikerült *betyárballada*.

A *betyárköltészet* társadalmi gyökerei egészen a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni időkig nyúlnak vissza. A megoldatlan szociális körülmények és a népnek különböző sikertelen kollektív kísérletei a megoldásra, a különböző helyi parasztfelkelések a 18. század folyamán, majd a katonafogdosás és mindaz a feszültség, ami végül az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc folyamán felszínre tört, s annak leverése még fokozta a feszültséget; mindez szülte a betyárvilágot is, vagyis a társadalmi rend elleni egyéni lázadást, ami természetesen másként nem mehetett, mint törvényen kívüli úton és sok bűnténnyel párosulva. Ennek a betyárvilágnak a költészetét kezdetben laza szövésű, az életmódot és a bűnözést – általában ló- és marharablást – pártfogólag leíró szövegek képviselik, amelyek a népköltészet határán mozognak, gyakran ponyvastílusúak és ponyva eredetűek. De amikor a betyárvilág is a legerősebb ideológiai hátteret kapja, 1849 után, akkor alakulnak ki klasszikus darabjai, amelyekben a betyár minden veszéllyel dacoló magatartását villantják föl, ami után a bukás és bűnhődés következik. Lássuk e legjobban sikerült darabokat: **103.** A német szökött katonája (Vargyas 1976: II. 191. sz.):

1. Engöm hínak Fábijány Pistának.
Ki is álok huszonnégy zsandárnak.
Szalagy zsandár, gyün Fábijány Pista!
Hallod, hogy zúg a lovának lába?

2. Fekete föd termi a jó búzát.
Sürű erdő neveli a betyárt.
Kocsmárosné viseli a gongyát,
Kocsmárosné viseli a gongyát.

3. Nem viselök szürke köpönyegöt,
Nem is öszöm a komisz kinyeret.
Inkább adom magam a halálra,
Minthogy lögyek németöt katonája.

4. Gyünnek a zsandárok mindönfelű.
Szál a gojó az én fejem fölé.
Szögény Pista csak maga egyedül
Forgolódik a fegyvere körül.

5. Jaj Istenöm, ugyan mi csináljak!
Megagyam-e magam a zsandárnak?
Ha mögadom, nyakig vasra vernek,
Legénységömnek is végit vetnek!

6. Fábijány is szereti a táncot,
Várad felé zörgeti a láncot.
Jaj de szépen pöng a sarkantyúja!
A vármögye mondva csináltatta.

7. Várad alatt van egy akasztófa,
Három betyár nyugodott mög rajta.
A ketteje semmit sem szólhatott,
De Fábijány halálig bucsuzott.

8. Isten hozzád Szalonta várossa!
Már én többet nem löszök lakossa.
Teremhet mán zöd füvet lapossa,
Kis pej lovam lába nem tapossa.
Betyárságom én ugyan nem bánom,
Csak a kedves szeretöm sajnálom.

(Pusztaföldvár, Békés m.; Kálmány 1877–1878: II. 70)

Érdemes még idézni egy másik változat befejező két sorát; Fábián akasztófán elhangzó búcsúját így fogalmazza meg:

Ne fijj pajtás, egy ílet, egy halál:
Úgy is meghal a kiálló betyár.
(Vargyas 1976: II. 652)

Fábián Pista betyárkodása 1849 után kezdődik, amikor Kenyeres János szalontai szolgabíró erőszakkal besoroztatta, s így elvitték Komáromba büntetőszázadba. Még akkor megígérte, hogy bosszút áll az erőszakos legényfogásért. Nemsokára meg is szökött a katonaságtól, és a Szalonta környéki erdőségekben bujkált, míg az ellene indított hajsza során egy csűrbe nem szorították, ahol sikerült elfogni.

Másik klasszikus példája a betyárballadának a **101.** Bogár Imréről szóló (Vargyas 1976: II. 188. sz.):

1. Zavaros a Tisza, Nem akar higgadni.
Ez a híres Bogár Imre Átal akar menni.

2. Átal akar menni, Csikót akar lopni.
Kecskeméti zöld vásáron Pénzt akar csinálni.

3. Pézt akar csinálni, Bőcsőt akar venni.
Ezt a hires Dili-Doli Marcsát El akarja venni.

4. Kocsmárosné hallja, Van-e paprikása?
Van paprikás egy bográccsal Vendégek számára.

5. Kocsmárosné hallja, Száz ice bort hozzon!
Megkinálom a vármegyét, Hogy ne legyek rabja.

6. Huncut a vármegye, Nem iszik belőle.
Ez a hires Bogár Imre Most van a kezébe.

7. Nyisd ki babám, nyisd ki Ablakod firhangját!
Most kisérik Bogár Imrét Sötét pej paripán.

8. Arany a zablája, Ezüst a kantárja.
Kecskeméti szép kislányok Bámulnak utána.

9. Harangoznak délre, Fél tizenkettőre.
Ez a hires Bogár Imre Álljon föl a székre!

10. Fölállott a székre, Föltekint az égre:
Jaj Istenem, sok rablásim Most jutnak eszembe!

11. Anyám, anyám voltál, Mért nem tanitottál!
Élő fának ága voltam, Mért nem hajlitottál?

12. Kiapadt a Tisza, Csak a sara maradt.
Meghalt szegény Bogár Imre, Csak a hire maradt.
(Bugacmonostor, Pest m.; Vásárhelyi Z. gy. 1933)

Bogár Szabó Imre 1862 nyarán esett fogságba, s azonnal ki is végezték. Az akkor húszéves, „igen szép külsejű és arcú" betyár kivégzése nagy esemény volt Pesten. „Ezernyi ezer nép lepte el az utcákat", amikor „Virágkoszorúval a kezében a vesztőhelyre szállittatott". Nyilván a nagy érdeklődés volt a fő oka, hogy az egyik legszebb betyárballada fűződik nevéhez, amely oly hamar kialakult, hogy Bartalus 1870/71 telén már följegyezte egy változatát. De ez a ballada szinte semmiben sem egyezik a megállapitható tényekkel. Az elfogatás körülményeit is másként adja elő, s a dalban emlegetett Duli Marcsáról sincs semmi szó a törvényszéki és csendbiztosi iratokban. Külsejét egybehangzóan szépnek irják le az egykorú újsághirek, s ennek lett a következménye, hogy a balladában aranyos zabláját, ezüstös kantárját emlegetik, vagyis szépségét a népköltészet közvetett-stilizált módján fejezik ki. Egyik újság szerint a kivégzésre vezetett betyár „arcát látva, talán maga Lavater is csalódott volna", egy másik „leventei termettel, majdnem gyermeteg ifjúsággal, deli szépséggel – és az Isten képmását viselő arcvonásokkal" irja le a betyárt. Nyilván nem volt született gonosztevő.

A legkésőbbi „klasszikus" betyárballada Vidróckié (Vargyas 1976: II. **102**/189. sz.):

1. Kutyakoponyai csárda, Zsandárral van körülállva.
Körű-körű, környeskörű, Csak Vidróckit fogták körű.

2. No Vidrócki, most gyere ki! Hat vármegye vár ideki!
Mit ér nekem hat vármegye, Tizenkettő jöjjön ide!

3. Be is lőttek az ablakon. Piros vér foly az ajakon.
Szeretője zsebkendője Tiszta piros vér lett tőle.

4. Sír az apja, sír az anyja, Sír mind a két testvérbátyja.
Ne sírj apám, ne sírj anyám! Nem betyárkodok többet már.
Elég volt már húsz esztendő, Gyászba borit a temető. (3–4. sorra)

5. Harangoznak, harangoznak. Talán bizony Vidróckinak?
Annak bizony, Vidróckinak, Annak a híres betyárnak.
(Pétervására, Heves m.; Tary 1959: 22. sz.)

A valóság itt is más, mint ahogy a ballada előadja. Vidrócki – egykorú újságcikkek tanúsága szerint – megüzente a bodonyi földbirtokosnak, hogy estére meglátogatják, hogy bosszút álljanak rajta, amiért kondásával fizettette ki a tőle elhajtott 8 sertést. Midőn este harmadmagával a kastély felé tartott, ahol a rettegő háznép felfegyverkezve várta (s a helybeli csendbiztos betegségére hivatkozva nem jött védelmükre), a kalandtól félő egyik embere hátulról baltával leütötte, majd belelőtt. A betyárokat később elfogták, s maguk vallották be az eseményt. Érdekes, hogy a nép ismerte az igazi eseményt is, meg is énekelte („Pintér Pista úgy levágta egyszerre, Mindjárt leborult Vidrócki a földre"). Nyilván nem az esetleges részletek érdekelték a betyárballadákat alkotó közösséget, hanem annak általános törvényszerűségei. Az „igazat" akarták megfogalmazni, nem „a valódit".

Azonban lássuk, mennyiben volt „igaz", amit a betyárköltészet megfogalmazott a híres betyárokról. Egy percig sem kétséges a túlerővel szemben való kiállás hitele; ez annyira közös és sokszor bámulatra méltó vonása minden nagyobb betyárnak és „bandájának", hogy itt csak a kifejezés találó és sűrített volta lehet meglepő. Patkó Jancsi üldözésére például egy egész zászlóaljat rendeltek ki, sőt később Pécsről további vadászzászlóaljakat is rendeltek a Dráva megszállására. Ugyanígy világos volt a nép számára, hogy csak az elbukás lehet a vége minden betyáréletnek. Nézzünk azonban a többi, kisebb részletre is. Bogár Imre vásárra megy lovat lopni. A vásár „megütése" még végvári vitézek 16. század végi életéből ismeretes, s azóta a betyárok igen sokszor véghezvitt „hőstette". Bogár Imrééknek is volt egy ilyen, törvényszéki iratokból ismert kalandja. De miért akart lovat lopni? „Bölcsőt akar venni", „Duli Marcsát" el akarja venni. Itt villan fel a betyárélet legnagyobb tragikuma: a betyár szeretne visszatérni a rendes életbe. Tudjuk Békés István könyvéből (1966), hányszor próbálta meg ezt a visszatérést a leghíresebb betyár is, Rózsa Sándor. Bogár Imre maga is megkísérelte, hogy első, fiatalkori vétke – ökrök elhajtása – után, egyévi vasban letöltött büntetése végével visszatérjen a rendes életbe. Egy darabig csavargott, mert mint vallotta, „a vármegyével nem mertem szembejönni, miután még mindig féltem az ökrök miatti bajtól", s nem alaptalanul, mert mikor belovagol a csongrádi vásárba, elfogják, elveszik lovát, s mikor a komisszáriushoz kérezkedik, az megígéri, hogy elengedik, ha behozza a ló passzusát. Ezt meg is teszi, mégis láncraverik, s a börtönből lánccal a lábán szökik meg, amit a temetőben ver le magáról. Még ezután is megpróbál szolgálatba állni a Bánátban, de nyomában vannak, s ezután már nincs visszatérés.

A nagy változás 1848-ban sok betyár előtt felcsillantja a lehetőséget a visszatérésre, a megváltozott társadalomért folyó közös harcban. Gesztely Jóska nyírségi betyár is kiszabadul, és bátran harcol a szabadságharcban, majd 1849-ben újra visszakerül a börtönbe, akárcsak Rózsa Sándor, és 1850-ben, szökés közben lelövik (Dömötör S. 1930: 23). Ugyanez a sorsa számos kisebbnek. Szabó Ferenc (1964:78–79) említi egy Szegvárott raboskodó fogoly mellé írt adatokat: „Honvéd lett 8. mart. 849 – visszajött 849 nov. 5." A makói börtönből 16 fogoly – nyilvánvalóan betyár – lett honvéd. Az igazi betyár tehát, a társadalom kivetettje, ha nem megrögzött, „hivatásos" bűnöző, megpró-

bált visszatérni a rendes életbe, benne élt a családalapítás vágya, s ezt csodálatos biztonsággal vetíti elénk a Bogár Imre ballada pár versszaka.

Lássuk most a vesztegetést: „Megkínálom a vármegyét, hogy ne legyek rabja" és „Hintójába ott a lopott csikó!" Vajon ez is igazság-e, s nem csak ráfogás? A parasztság ugyanis állhatatosan vallotta nemcsak evvel a balladával, hanem más népdalok soraival is: „Loptam volna ötvent, hatvant, hetvent is, Jutott volna az uraknak csak egy is" – veti oda a lólopásért faggatott Kormos Pista. Vagy a megkísérelt vesztegetés: „Kérem alázatosan az urakat, Engedjék el ezt a csekély bajomat! Hajtok lovat, hajtok birkát az úrnak, Csak engemet engedjen el szabadnak... Hajtok olyan daruszőrü paripát, Hét vármegye nem találja fel párját!" Vajon, hogy áll ez a vélemény az adatok tükrében? Szabó Ferencnél olvassuk, hogy Zsembery Antal vásárhelyi csendbiztost és négy pandúrját azért fogták perbe, mert egy pásztornál felismert ugyan három elhajtott ökröt, de mindegyikük 100-100 váltóforintot kapott a pásztortól, hogy ne jelentsék fel. Ráday egyik körleveléből idézi ugyanő (Szabó F. 1964: 124): „... mert bármi terjedelmes összeköttetések is fedeztessenek fel...", mindenáron el kell fogni a rablókat. Sőt a kormánybiztosság feloszlatásakor tett összegező jelentésében azt írja: „... működésem ideje alatt meggyőződtem afelől,... hogy ... a métely okai, legfőbb előmozditói a közbiztonsági közegek hanyagsága, azok által elkövetett mulasztások, esetenkénti bűnpártolások, sőt a tettesekkel való bünös összejátszások voltak".

De a betyárok néha erőszakosan is „megkínálták" a vármegyét. 1850 augusztusában Faragó János makói csendbiztost kézre kerítették és kényszerítették, hogy a lelei korcsmában velük mulasson. A komisszáruson segiteni akaró pandúrokat lefegyverezték, s végül is a katónák megérkezése mentette meg szorult helyzetéből, a betyárok azonban a perzekutorok összes fegyvereit elvitték (Szabó F. 1964: 87). A virtusos lecke a hatalmaskodó, erőszakos hivatalnoknak szólt, akit az egész nép utált, és akivel szemben a betyároknak segített. Ő maga említi jelentésében, hogy a korcsmáros nem akart segíteni rajta, hiába próbált neki jeleket adni. A lelei bíró futni engedte a betyárokat, a kertészek pedig élelemmel is ellátták őket. Hogyne segítették volna éppen a szegény kertészek! Hiszen a betyárok meg őket védték, 1852-ben a Pallavicini-uradalom jószágigazgatója el akarta űzni a dohánykertészeket, mert a monopólium óta nem jelentettek jövedelmet az uradalomnak. A szétkergetett kertészek a „Nagyasszonyrétjén" verődtek össze, és elhatározták a jószágigazgató meggyilkolását. 30 betyár hajtotta végre a tervet, s a nyomozás képtelen volt megállapítani a tetteseket (Szabó F. 1964: 99).

A nép együttérzésére és a betyárok hallatlan népszerűségére közvetlen adataink is vannak. Vidrócki például nem sokkal a végzetes támadás előtt meglátogatta az egyik falut. Az egykorú újsághír színes leírásban adta elő a történteket (Bodgál 1971). Egy lagzi után a hazakészülő cigányokat egy helybéli *volt pandúr* vezette el a kocsmában várakozó Vidróckihoz, akinek mulatozása hamar köztudomású lett a faluban, mire ünneplőbe öltözött lányok és menyecskék tömege lepte el a csárdát, s nagy népünnepély kezdődött, aminek során a kocsmárosnak rengeteg borát megitták, s Vidróckit ünneplő szövegekkel népdalokat énekeltek, amit az egykori újságcikk is közöl. Végül a betyár az asztal mellett elaludt, a nép eloszlott, s a betyár álmát békésen őrizte az egykori pandúr. Máskor Apátfalván keresték a pandúrok, de ő békésen szunnyadt az egyik „tehetősebb földmüves" meleg ágyában.

Vidrócki ünneplése a falusi kocsmában történt. A betyártörténetek is állandóan emlegetik a csárdákat, főleg a magánosan álló, nem a faluban levő csárdákat. Vajon

miért teszik a balladák Vidrócki bukását is a csárdába, holott nem ott történt a halála. A Bogár Imrét is a csárdában fogták el az ének szövege szerint, pedig egy tanyán alva fogta el két csendbiztos. Minden nagy kalandot oda helyez a nép képzelete. Mert igen sokszor volt búvóhelyük a csárda, vagy pillanatnyi pihenőhelyük, még többször mulatozásaik színhelye. Nem véletlen, hogy amikor üldözésüket rendszeressé akarják tenni, 1852-ben csak a három dél-alföldi megyében, Békésben, Csongrádban és Csanádban 36 csárda lerombolását határozzák el a hatóságok annak ellenére, hogy a földesurak tiltakoztak ellene, mert a kocsmabérlet nagy jövedelmet jelentett számukra. Sok csárda megyehatáron volt felépítve, ami a vármegyei önkormányzat szigorú betartása idején – amikor egyik megye pandúrjainak nem volt szabad átmenni a másikba – egyenesen a betyárok könnyű szökésére volt kitalálva.

Utoljára hagytuk a legfontosabbat: Fábián Pista nem akar a német katonája lenni, inkább lesz hazájában betyár. Ez sem szépítés, túlzás, a képzelet szüleménye. Már Zöld Marci és társa, Palatinszki, a két legkorábban emlegetett betyár is szökött katona volt, és számos társa 1848 előtt, akik az erőszakos katonafogdosás elől, vagy már a 12 éves katonaságból szöktek meg és lettek betyárok. De hatalmasra duzzadt az ilyen betyárok száma 1849 után, amikor a győztes császári hatalom besorozta a közhonvédeket és vitte Olaszországba. Szökött honvédek ezrei bujkáltak akkor szerte az országban, s a betyárvilág leghatalmasabb méretű kibontakozása éppen a szabadságharc utáni időkre esik, 1849–1853 közé. Ekkor kizárólag *idegen karhatalom* üldözi a betyárokat, szökött honvédeket, s az üldözésnek legalább annyira politikai a célja, mint amennyire rendfenntartó a színezete. A betyárok elleni razziákat mindig összekapcsolták a szökött honvédek felkutatásával. A Békés–Csanád–Csongrád megye egész területén 1850. május 22–31. közt tartott egyik legnagyobb katonai razzia eredménye: összefogtak 42 embert, köztük 24 bujdosó honvédet, 5 szaladással gyanússá tett személyt, 5 csavargót, 2 tolvajlással gyanúsíthatót, 4 tolvajt és 2 orgazda személyt, elkoboztak 3 szuronyos puskát, 52 vadászpuskát, 6 karabélyt, 38 pisztolyt, 10 kardot, 3 szuronyt, 10 lándzsát és 2027 forint értékű Kossuth-bankót (Szabó F. 1964: 86). Ebben az időben a betyártámadásokat gyakran honvédruhában követik el. Egyáltalán a betyárvilág mindig meglevő ideológiai tartalma ekkor válik világossá szinte az egész társadalom, de biztosan az egész parasztság számára: magános lázadás a társadalom ellen, antifeudális harc, de mint elszigetelt harc, csak bűnös úton lehetséges a magántulajdon állandó megsértésével, de egyúttal az elnyomó hatalom teljes erkölcsi elítélésével. Maga a betyárvilág számszerű kiterjedése is erre az időre esik. Bár Szabó Ferenc beszédes adatokkal igazolja, hogy egy-egy szárazság, gazdasági válság milyen mértékben növelte meg a bűnesetek és bűnözők – a széles értelemben vett betyárok – számát, mégis megállapítja, hogy *„A világosi fegyverletétel után* addig soha nem látott méreteket öltő betyárvilág" (Szabó F. 1964: 31) a szabadságharctól még fokozott erkölcsi alapot kapott. *„...a szabadságharc még határozottabb antifeudális jelleget adott a betyárvilágnak"* (Szabó F. 1964: 43–44). Ebben látom az okát, hogy egy fél évszázadnyi betyárvilág és betyárköltészet után ebben az időben jelennek meg az igazi betyárballadák, amelyek a legtisztább magatartást fogalmazzák meg, és a legtisztább véleményt fejezik ki róluk. A falu népének véleménye ez, ami ekkorra már az egész parasztságban kialakult és tudatosodott. Megérett az idő a megfogalmazására.

Mert nem a betyárok fogalmazták meg ezeket a balladákat. Ők az életükkel fogalmaztak, azzal, amit vállaltak. A nép egésze fogalmazta meg róluk azt, amit törvényszerűnek látott bennük. Amikor a betyár maga mondja el életét, annak csak olyan költői eredmé-

nye lesz, mint Juhász András „beszámolója" **(107.)**: tragikum nélkül, megtörtént eseményekkel, igazi életrajzi „adatokkal", ami lehet igen tanulságos, de nem lesz példázat. Ez csak a „valódi", de nem az „igazi". Az igazi az, hogy „Mit ér nekem hat vármegye, Tizenkettő jöjjön ide!", „Megkinálom a vármegyét, hogy ne legyek rabja", „Nem leszek a német katonája, Inkább leszek hazámnak betyárja". Egy fél évszázad társadalmi feszültsége, majd országos méretű kirobbanása 1848-ban, majd még gyülöletesebb, idegen szellemű elnyomása kellett ahhoz, hogy mindez megvilágosodjék, s költészetté sürítve létrehozza a tökéletes kifejezést.

Ez már az az idő, ami szinte a néprajzi kutatás figyelő tekintete előtt folyik le. Itt már igazán nem lehet beszélni „énekesrendről", egyszeri megfogalmazókról, akiktől a nép átveszi és legfeljebb átalakítva örzi tovább a költői alkotásokat. Sem kisebb, sem nagyobb énekesek nincsenek. Akik az egykori énekes-költők újkori utódaiként „költői táplálékot" gyártanak a népnek, azok a ponyvák szerzői; azok valami egészen mást, hihetetlenül silányat tálalnak a népnek betyár hőseiről, abból semmit sem használhatott fel balladái számára.

Még egyszer, utoljára támadt a népnek valami nagy, közös, társadalmi élménye, ami egész életét megrázta, valami nagy közösségi izgalom, amiből újra valami olyan szépség fakadt, mint egykor a középkor végén, fölfelé törekvő vágyaiból. S megint hasonló gondolkozást, hasonló költői fogásokat, hasonló tragikai szellemet látunk néhány sikerült alkotásban: kihagyással, egymás mellé tett képekben felvillantva, párbeszédekkel és költői szózatokkal fogalmazva, többnyire a bukás jelenetére sürítetten és stilizált realizmussal újra társadalmi példázatok születtek.

Nem mondható el ugyanez a többi balladáról, ami a betyárköltészettel nagyrészt egy időben született. Ezek vagy olyan helyi eseményhez, szerencsétlenséghez fűződnek, mint A cséplőgépbe esett lány **(128.)**, vagy már inkább lírába oldódó helyzetképek, semmint cselekményes balladák, s általában nem is tudnak kerek történetté kiformálódni (Meggyilkolt fonólány, **123.**; Megégett a cserény, **133.**; Gyere babám, váltsál ki! **134.**). Még majdnem eléri a régi balladák színvonalát a Bárólány és juhász **(121.)** története, és néhány tréfás hangú ének (Megcsalt férj, **129.**; Vén férj gyilkosa, **125.**; Járjad pap a táncot! **131.** strófaismétlő balladája). A nép számára is azok a legkedveltebbek az újak közül is, amelyekben valami közös probléma nyert hatásos megfogalmazást. A Szedri báró lányával szerelmeskedő juhászban is a társadalmi korlátokon áttörő szerelem és annak tragikus vége van stilizált történetbe foglalva. Az akasztófán lobogó gyolcs ingű pásztor már semmiképpen nem helyi esemény, sőt egyáltalán sehol sem történhetett meg az újabb időkben, de ha nem is igaz, jól el van találva.

Újabban már nem is alkot a nép balladát, s a régit is egyre kevésbé tartja fönn. Különösen nem tartja fönn a közös éneklésben. Amit újabban gyűjthetünk, azt mint egyéni tudást kell előhívnunk az emlékezetből. S bár olyan archaikus területen, mint Gyimes és Moldva, Kallós gyűjtései során még nem egy klasszikus balladánk változata került elő, sőt új típusok is, köztük olyan „klasszikus ballada", mint a „Katonalány" **(83.)**, mégis azt mondhatjuk, hogy a nyelvterület egészén már kihalóban van. S ha ért is olyan meglepetés az ötvenes évek elején Szatmárban, hogy belépve a kocsmába részeg öreget hallottam teletorokból dalolni a Fehér Lászlót (Halálraítélt húga, **27.**), a Nyírségben végzett balladagyűjtésem már csak 27 típusnak 55 változatát tudta összeszedni három községben. A típusok közt csak 8 tartozott a régi, középkori balladák közé, s a változatok nagyobb része töredék volt. A Szégyenbe esett lány **(10.)** egy változatát pedig,

60. A Halálra táncoltatott lány tükrösön

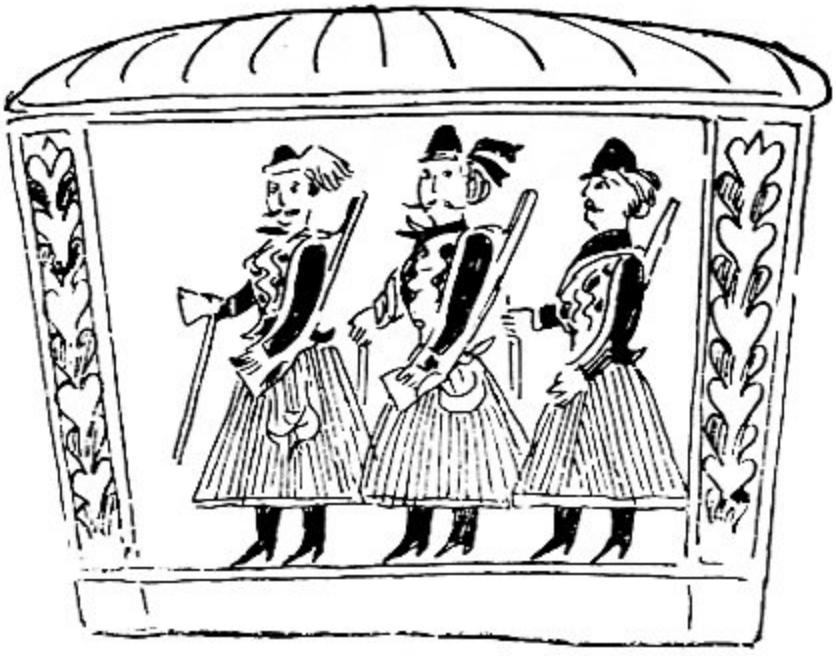

61. Betyárok egy szaru sótartón

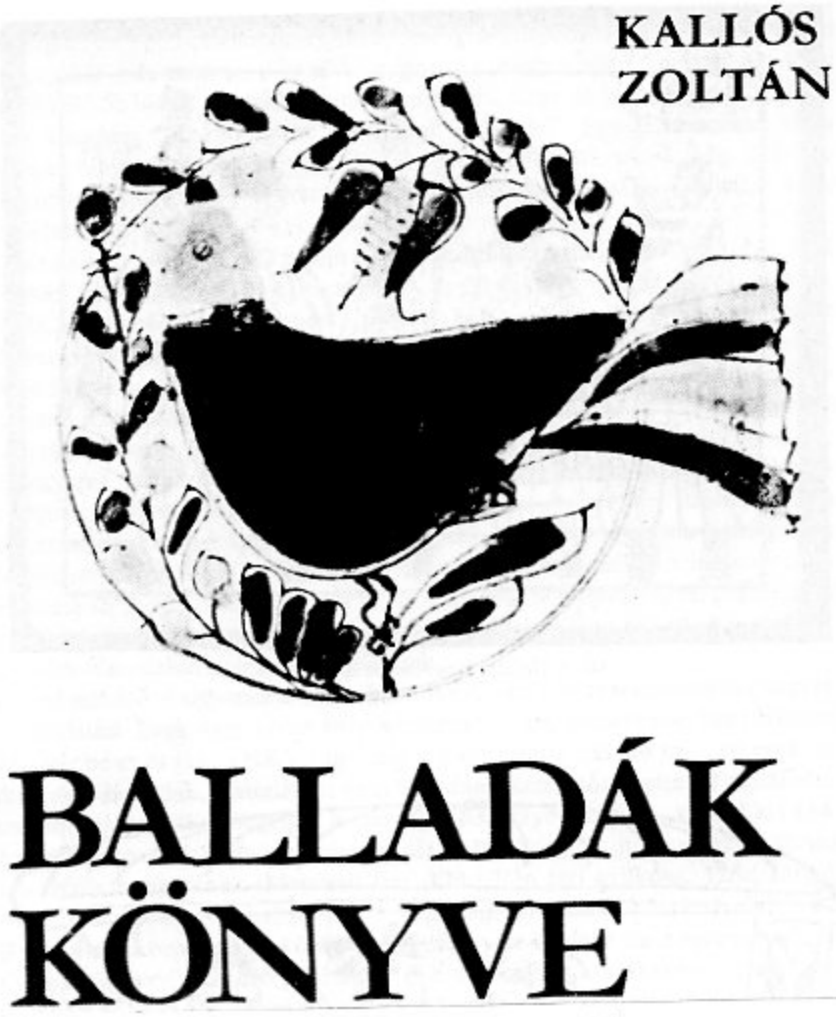

62. Kallós Zoltán balladagyűjteménye, 1973

63. Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa 76 esztendös korában, Klézsén (Moldva)

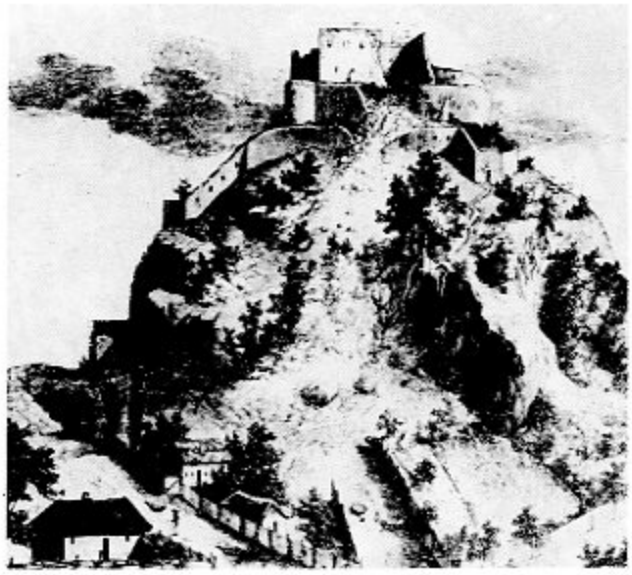

64. Déva vára

Két szép Világi

ÉNEKEK,

AZ ELSŐ

EGY FALUSI RÉSZEG

PARASZT GAZDÁRÓL.

MASODIK

A' FALUSI BIRÁKRÓL.

Nyomtattatott ebben az Esztendőben

65. Ponyvacímlap

66. Szűz Mária-kegykép és -búcsúhely egy ponyva címlapján

67. Vizitáció. Ponyvacímlap, 1861

68. Egyiptomi menekülés. Ponyvacímlap, 1870

69. A hétfájdalmú Szűz Mária.
Ponyvacímlap

70. Jézus Krisztus és Szent Péter a földön. Ponyva-illusztráció.
1894

71. Búcsújelenet. Ponyvacímlap, 1866

72. Csodás vízfakasztás. Ponyvacímlap, 1862

73. Csíksomlyói (Csík megye) búcsú. Képeslap az 1930-as évekből

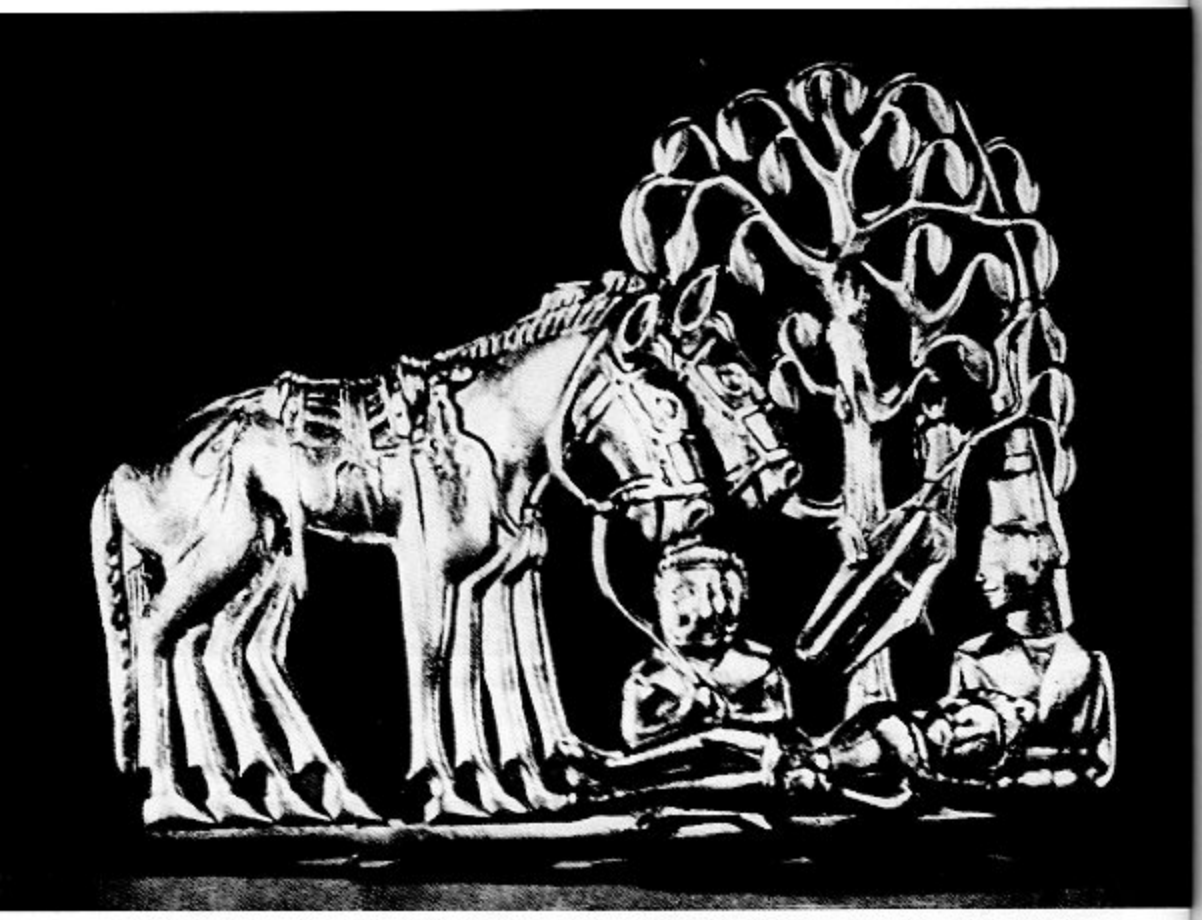

74. Szibériai aranyveret, i. e. 300—i. sz. 400 között

75—79. A Szent László-legenda képi ábrázolásai: 75. Üldözés. A *Thuróczi-krónika* címlapja 1488-ból

76. A *Vatikáni Legendárium* egy lapja: A kun lenyakazása, pihenés. Szent Lászlót Szűz Mária gyógyítja

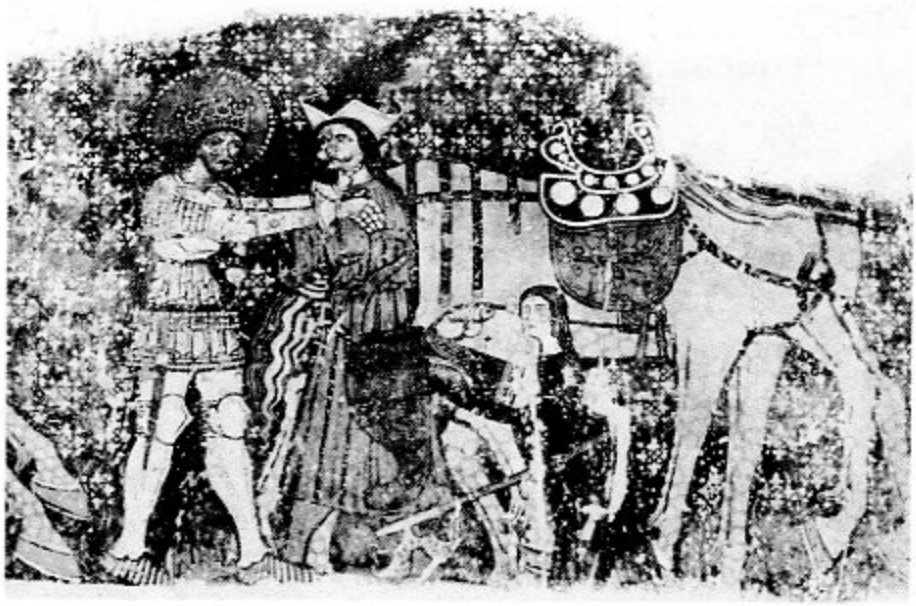

77. Birkózás. Templomi falfestmény a 15. századból. Székelyderzs (Udvarhely megye)

78. Birkózás. Templomi falfestmény a 14. századból, Kakaslomnic (Szepes megye)

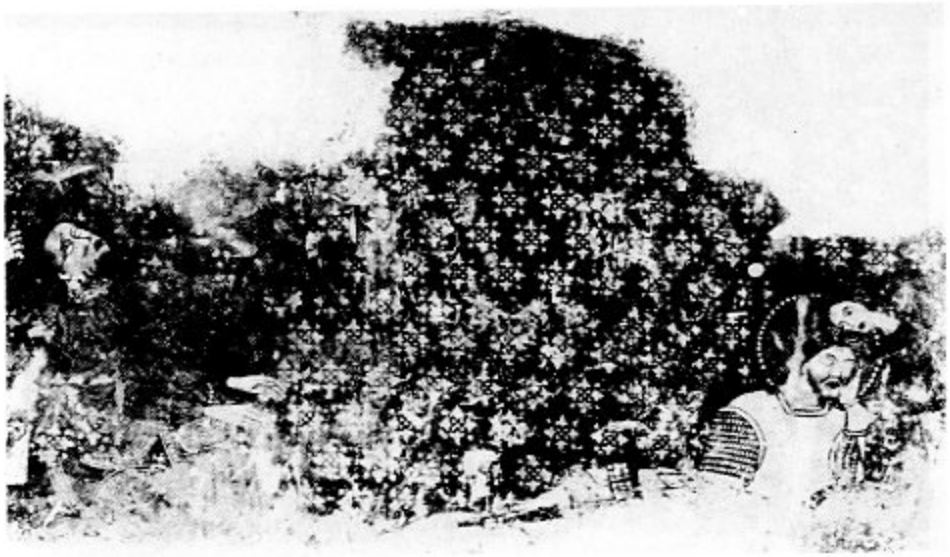

79. Nyakazás és pihenés. Templomi falfestmény a 15. századból, Székelyderzs (Udvarhely megye)

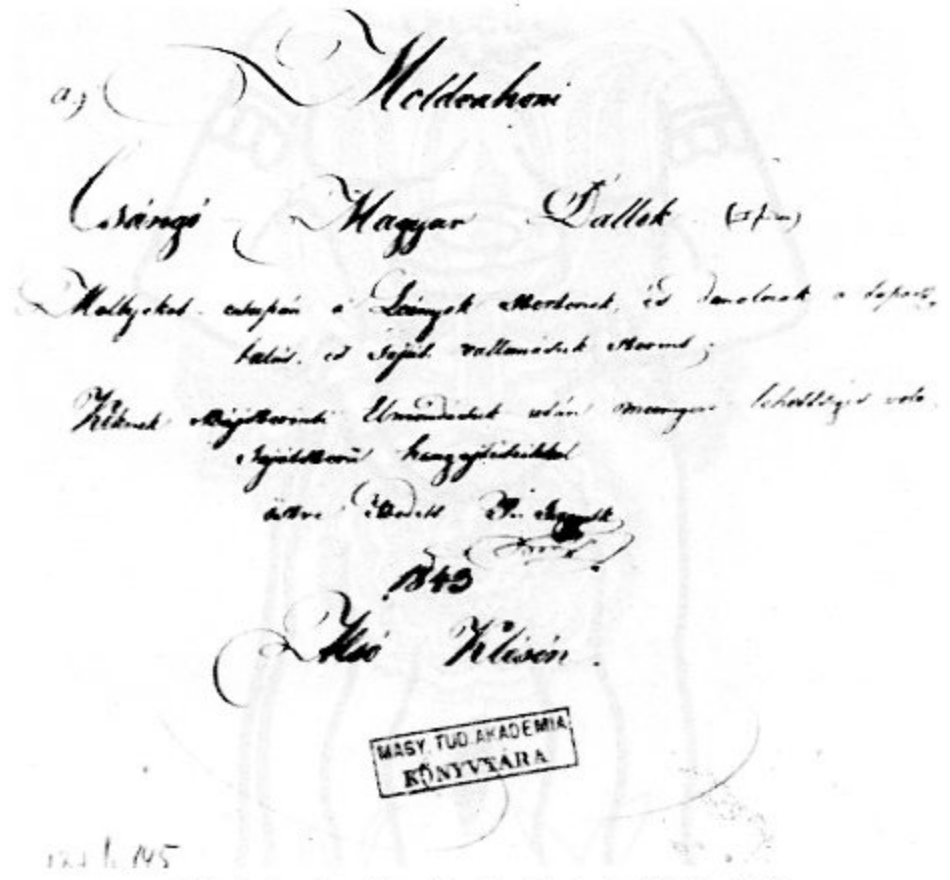

80. Petrás Ince János klézsei népdalgyűjteményének I. füzete, 1849

81—83. A hal mint erotikus szimbólum: 81. Görög istennő ábrázolása

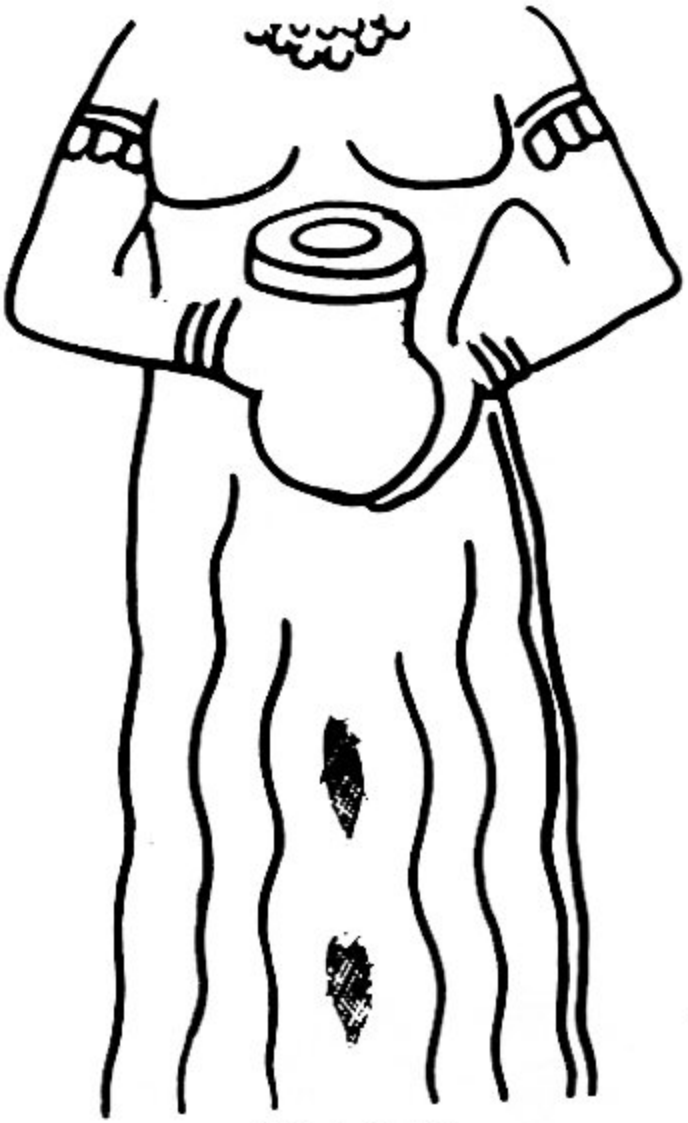

82. Sumér női szobor

83. Tulipánmotívum hallal

84. Király Zsiga juhász a szeretőjével, Orbán Nánival táncol egy hegedűs muzsikájára. Felirata: „Király Zsiga tsinálta 1839 Orbán Nánie"

85. Csángó betlehemesek befejezik a játékot és elköszönnek, Trunk (Moldva). Veress Sándor felvétele, 1930

86. Betlehemesek Mezőkövesden (Borsod megye). Gönyey (Ébner) Sándor felvétele, 1929

87. Regösök, Marcali (Somogy megye). Gönyey (Ébner) Sándor felvétele, 1926

88. Szűzgulyafordítás, Tiszakarád (Zemplén megye). Gönyey (Ébner) Sándor felvétele, 1929

89. Aprószenteki korbácsolás, Zselickisfalud (Somogy megye). Gönyey (Ébner) Sándor felvétele, 1931

ami nagyjából teljes, legalább egy órai kérdezgetés után, szinte versszakonkint megállva sikerült hangszalagra venni, várva a visszaemlékezésre. Az újvidéki Hungarológiai Intézet egy munkatársának pedig 1972-ben Torontál megyében, Kálmány Lajos egykori gyűjtése nyomán hat faluban szintén csak 8 régi balladát sikerült találni 30 variánsban, az újabbakkal együtt 28 típust 126 változatban. S Erdély kevésbé hagyományos területén sem jobb a helyzet. Egy ottani felmérés (Faragó–Ráduly 1969) egy 2500 lakosú faluban 1210 ember kikérdezése után azt találta, hogy három régi és három új típusból a régieket 0,1–1,2% ismerte hagyományból, az újakat 1,6–13,8%. Egykor ugyanabban a faluban fonográfra vett Elégetett házasságtörő (1/2. sz.) balladáját már csak az egykori énekes cigány fia tudta, senki más a faluban. Mindezek az eredmények azt mutatják, hogy a ballada műfaja kihalóban van, s most már a nemzeti kultúra részeként mint írásos kultúránk része kell hogy tovább fennmaradjon.

TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK

A nyelvterület különböző részein azonban nemcsak ma vannak különbségek a balladák fennmaradásában, a virágzás idején is voltak különbségek az egyes típusok elterjedésében. Bár feltehető, hogy régen a legtöbb ballada az egész magyarság körében ismert volt, mégis látszanak különbségek a tekintetben, hogy bizonyos balladák bizonyos területekhez kötve éltek (vagy maradtak fenn leginkább), s bizonyos területeken egyesek hiányoztak. Így például a Halálra hurcolt menyasszony **(11.)** csak a Dunántúlon és egyes palóc falvakban volt található, s a sokkal hagyományosabb erdélyi, gyimesi és moldvai területen sosem került elő. Sőt, az alföldi és más magyarországi tájakon máig annyira élő két klasszikus ballada, a Halálraítélt húga **(27.)** és Halálra táncoltatott lány **(26.)** is, úgy látszik, újabb időkben terjedt el Erdélyben. Ezeknek feltehető újabb kori „felújítása" tehát valahol az Alföldön vagy palócoknál továbbélő középkori hagyományból történt. Legtöbb és legszebb klasszikus balladáink ugyan a székelység körében történő gyűjtés folyamán kerültek elő a 19. század második felében, de azért ebből nem következik, hogy mindent ott őriztek meg legerősebben, s a többi terület csak az ottani anyag egy részének, „gyengébb" változatainak őrzője. Csak egy példát az ellenkezőjére: A törökrabolta lány **(29.)** és A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske **(5.)** csak a Szeged vidéki magyarságtól került elő egy-egy ép változatban (töredékei is csak a Dél-Alföldről vagy a Dunántúlról), de az elsőt északi és déli szláv szomszédaink beleolvasztották a Nászmenetben haldokló menyasszony **(13.)** tőlünk átvett balladájába, a másodikat pedig morvák és bolgárok is ismerik. Tehát valaha országszerte kellett mindkettőnek élnie, különben nem juthatott volna el a határokon túlra. Hogy tehát lássuk a mai elterjedés különbségeit, ami azért nagyobb részben a legkülönbözőképp végbemenő *kihalás* eredménye lehet, áttekintjük középkori balladáink lelőhelyeinek eltéréseit.

Ebben az áttekintésben Bartók területi felosztását alkalmazzuk: I. Dunántúl, beleértve a néhány ausztriai magyar falut; II. Északi sáv, főleg palócok, a Duna Pozsony–Vác vonalának meghosszabbításától északra, beleértve a szlovákiai és kárpátaljai magyarságot; III. Alföld, a Romániában és Jugoszláviában levő részeivel együtt; IV. a történelmi Erdély; V. a moldvai magyarok.

Csak az I–III. területen került elő: A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske **(5.)**, Szálláskereső Jézus **(7.)**, Halálra hurcolt menyasszony **(11.)**, Nászmenetben haldokló

menyasszony (13.), A menyasszony és a kakasok (15.), Anyai átok (16.), Fejedelem katonája (35.) ,Váradi basa vendégsége (36.), Hazavágyó feleség (41.), Fia-rabolta anya (42.), Gazdag vénember-férj (46.), Vétessék ki szólló szívem (57.), A meggyilkolt testvér (61.), Megrontott fiú (62.), Hitetlen férj (64.), Révészek nótája (72.), Szolga és asszonya (37.), Kétféle menyasszony (74.), A gunaras lány (81.).

Az I–III. területen (illetve közülük valamelyiken) és Erdélyben (IV.): Szégyenbe esett lány (10.), A szaván kapott feleség (21. II + IV.), Halálra táncoltatott lány (26.), Halálraítélt húga (27.), Háznépe védelmében elesett hös (34. III + IV.), A megszólaló halott (65.), Sírdogáló János (70. súlypont itt is Magyarországon van), Gyáva szerető (71.), Kétféle menyasszony (74. súlypont Magyarországon).

Az I–III. területen (illetve valamelyiken közülük) és Erdélyben, Moldvában (IV–V.): A falbaépített feleség (2. II, IV–V.), Rossz feleség (63.), Gögös feleség (66.), Csudahalott (68. II–V.), Hibás lány kérője (76.), Kegyetlen anyós (28. I + II + V.), Magzatgyilkos lány (23. egy magyarországi – III. – és sok bukovinai változata van – IV.).

Csak Erdélyben (IV.): Az elégetett házasságtörő (1.), Két rab testvér (17.), Vitéz és kegyes (18.), A hajdúkkal útnak induló lány (19.), A gazdag asszony anyja (22.), A szolgával szerelmeskedő lány (25.), Császár tömlöcéből szabadult úrfiak (33.), Két királygyermek (37.), Pogány király leánya (38.), Bátyja üldözi hugát és jegyesét (40.), Két rab lány (50.), Mezőbándi urfi (51.), Kicsi nemes legény (52.), Három tolvajlegény (53.), A bujdosó (54.), Fülöp császár (55.), Megétetett János (60.), Visszavitt menyasszony (83.).

Erdélyben és Moldvában (IV–V.): A szívtelen anya (4.), A mennybevitt leány (8.), Két kápolnavirág (9.), Megölt havasi pásztor (32.), Hűségpróba (43.), Párjavesztett gerlice (44.), Az ügyes házasságtörő (78.), Este guzsalyasba (82.).

Csak Moldvában (V.): A Lengyelországba eladott menyasszony (14.), Katonák által elrabolt lány (31.), Az esküvőre hazatérő kedves (47.), Magyari császár Lázár fia (48.), Langos szép Ilona (49.), Tündér Ilona (56.), Pénteken jó reggel (59.), Rest feleség (67.), Talányfejtő lány (79.), Katonalány (80.).

Ezek a csoportok elárulják, hogy nincs lényeges különbség a balladaköltészetben az egykori magyarországi területek és Erdély között, egyedül a Moldvában különszakadt magyarság körében van kevesebb az összmagyar termésből, bár Erdéllyel való szoros kapcsolataik révén az erdélyi balladakincs egy része ott is él. Sőt, ott fennmaradt legalább egy klasszikus balladánk, a Katonalány, aminek másutt nem került elő változata (bár a 16. századi széphistória, „Az Béla királyrúl és az Banko leányáról", amit Semptén írtak, elárulja, hogy Magyarországon is el volt terjedve).

Befejezésül néhány szót arról, hogy mit jelent a ballada a modern ember számára. Ezek a történetek éppoly könnyedén teszik túl magukat a nyers valóság követelményein, mint a 20. század irodalmi alkotásai. Igaz, nem lesznek sosem abszurdak, még szürreálisak is csak ritkán, de annyiban mindig a valóság fölött lebegnek, hogy nem kívánják meg a mellékes elemek kézzelfogható valóságát; nem magyarázzák meg, miért nem ismeri fel a szerető vagy anya kedvesét, gyermekét, egyszerüen ténynek veszik az ilyesmit, s ha az van, akkor ilyen helyzet adódik, ami ilyen magatartást és tanulságot hoz magával. Az alig hihető kígyó a fiú vagy lány kebelében, amivel próbára teszi rokonait és szeretőjét, csak jelképei a sokszor reálisan előforduló próbatételeknek, amelyek elé az élet állítja emberségünket.

A teljes emberközpontúság, az ember, éspedig a társadalmi kapcsolatokban és lelkiál-

lapotokban-magatartásban megjelenő ember mint egyetlen téma – ez az a hallatlanul modern ebben a költészetben, ami a mai irodalomhoz annyira közel hozza. Ma, amikor a tudomány teljesen a világ felfedezésének új meglepetéseivel kábít el bennünket, az irodalom nem tehet mást, minthogy a külső világnak hátat fordítva teljesen az ember és az emberi társadalom problémáiba merül el. Ennek a magatartásnak valami csodálatos előlegezését kapjuk egy 400–500 évvel ezelőtti, paraszti költészetben, amely sokkal kevesebb töprengéssel, a világ dolgainak felforgatása nélkül, nem feje tetejére állított valósággal, csak a valóság lényegtelen elemeinek elhanyagolásával, a lényegesnek pedig átköltésével, sűrítésével tudta kifejezni korának emberét és társadalmának fontos kérdéseit. Ez a költészet a népi líra remekei mellett a legnagyszerűbb, amit a népköltészet alkotott. Helye ott van a nemzeti irodalom remekei között.

MAGYAR NÉPRAJZ
V.

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁBAN

Szerkesztőbizottság

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

BALASSA IVÁN
†BODROGI TIBOR
DOMONKOS OTTÓ
†DÖMÖTÖR TEKLA
GUNDA BÉLA
HOFER TAMÁS
OROSZ ISTVÁN
†TAKÁCS LAJOS
†TÁLASI ISTVÁN
VARGYAS LAJOS

FOLKLÓR 1.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET

Főszerkesztő

VARGYAS LAJOS

Szerkesztő

ISTVÁNOVITS MÁRTON

A szerkesztő munkatársa

SZEMERKÉNYI ÁGNES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

A kötet szerzői

†BANÓ ISTVÁN, BIHARI ANNA, †DÖMÖTÖR TEKLA, ERDÉLYI ZSUZSANNA, ERDÉSZ SÁNDOR, †KÁROLY S. LÁSZLÓ, KRÍZA ILDIKÓ, KÜLLŐS IMOLA, †LENGYEL DÉNES, MÁNDOKI LÁSZLÓ, NAGY DEZSŐ, NAGY ILONA, PÓCS ÉVA, SÁNDOR ISTVÁN, SZEMERKÉNYI ÁGNES, †TAKÁCS LAJOS, TÁTRAI ZSUZSANNA, VARGYAS LAJOS

Lektor

ANDRÁSFALVY BERTALAN

A mellékleteket, a képanyagot szerkesztette
és a mutatókat készítette

SZEMERKÉNYI ÁGNES

ISBN 963 05 4922 0 (összkiadás)
ISBN 963 05 4923 9 (V. kötet)

© Akadémiai Kiadó - Budapest 1988

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó – *Vargyas Lajos* 5

Népmese – *Banó István* 7

Kutatástörténet 7
A népmese mint népköltészeti műfaj 19
Hely, idő, emberek, társadalom a mesében 36
A népmese alműfajai 44
A magyar népmesekincs történeti rétegződése és nemzetközi kapcsolatai 64

A mese és hiedelemvilág kapcsolata – *Erdész Sándor* 79

Felső és alsó világok 81
Mitikus lények 84
Sárkány (84) Ördög (87) Boszorkány (91)
Halál 92
Halott 92
Profán istenek 93
Allegorikus alakok 95
Ibykos darvai (97) Micbánné mondája (97) Táltosló (98)
Állattá változás 100

Eredetmagyarázó monda – *Nagy Ilona* 102

Kutatástörténet 103
Katalógusok 106
Mítosz és eredetmagyarázó monda 107
Legenda és eredetmagyarázó monda 110
Mese és eredetmagyarázó monda 112
Történeti kialakulás 115
Az eredetmagyarázó monda élete 116
Magyar eredetmagyarázó mondák 117
A kozmikus és meteorológiai jelenségek eredete (117) Az ember és életkörülményeinek kialakulása (121) Az állatok eredete (127) A növények keletkezése (129)

A hiedelemmondák rendszerezésének elvei. A mondai típus fogalma – *Bihari Anna* 133

Hiedelemmonda – *Nagy Ilona* 138

Fogalma, meghatározása 138
Hiedelemmonda és mese 139
Hiedelemmonda és hiedelem 141
A hiedelemmonda formai, szerkezeti vizsgálata 143
A hiedelemmonda hagyományozása 144
A hiedelemmondák kutatása, gyűjtése Magyarországon 145

Történeti monda – *Lengyel Dénes* 148

Anekdota – *Sándor István* 167

Műforma és előadás 167
Rokon műformák, műfajcsere 172
Anekdotakutatásunk 175
Vándoranekdota 178
Történeti rétegek 181
Ókori örökség (181) Exemplumhagyományok (184) Trufák (190) Parabiblikus és keleti elemek (195) Humanista facetiák (198) Anekdota és felvilágosodás (202)
Az élő hagyomány 205
Helyi anekdoták 208

Közmondás és szólás (Proverbium) – *Szemerkényi Ágnes* 213

Elnevezés és meghatározás 213
Jelentés és szerkezet 216
A proverbiumok használata 219
Elsődleges használat (220) Másodlagos használat (223)
Helye a műfajok között 225
Fajtái 227
Története 232

Szóbeli rejtvények – *Mándoki László* 238

Elnevezések 238
Történeti adatok 238
Találósaink mennyisége, fontosabb gyűjteményei 240
A találósok stilisztikájához 242
A szóbeli rejtvények élete 244
Szóbeli rejtvényeink összehasonlító vizsgálata 245
Szóbeli rejtvényeink ma 250

Igaz történet, élettörténet, önéletrajz – *Küllős Imola* 251

A hagyományos népköltészet átalakulása 251

Az élményelbeszélések és igaz történetek műfaji jellemzői 253
Az élménytörténetek és igaz történetek típusai 256
Az igaz történetek és a folklór 258
Élettörténet – önéletrajz 259

A népballada-kutatás története – *Kríza Ildikó* 267

Népballada – *Vargyas Lajos* 278

Témák 280
Fölépítés 294
Emelkedettség – stilizálás 302
A fogalmazás stílusa 307
Eredet – időrend 309
Hősepikából örökölt elemek (310) Francia eredetű balladák (315) A francia átvételek tanulsága (338) Egymástól független egyezések (339) Más eredetű szövegek (339)
Mikor, miért született a ballada? 340
Paraszti alkotás 345
Variálás, közös szövegtömbök 355
Új balladák 361
Területi különbségek 369

Legendaballada – *Kríza Ildikó* 372

Paraszti históriaköltészet – *Takács Lajos* 381

Műfaji sajátosság 381
A műfaj általános fejlődéstörténete 382
Históriások 384
A históriás és tevékenysége (384) A históriák megírása (385) A históriák előadása (387)
Históriák 389
Históriai témák (389) A históriák kompozíciója (390) Énekkezdő sorok (391) Zárórvers (392)
A história továbbélése 393
Szóbeliség (393) A műfaj további alakulása, a hírvers (395)

A hősének maradványai népköltészetünkben – *Vargyas Lajos* 398

A magyar népdalkutatás története – *Küllős Imola* 414

Mit nevezünk népdalnak? 414
Áttekintés a népdalok gyűjtéséről és vizsgálatáról 419
A „felhívások kora", 1782–1848 (419) A gyűjtés évtizedei, 1863-tól a századfordulóig (421) A zenefolklorisztika kibontakozása, 1905–1945 (423) A szövegfolklorisztika munkálatai 1945-től napjainkig (425)

Lírai népköltészet – *Vargyas Lajos* 427

Variálás és fölépítés 428
Tartalmi csoportok 443
Népi műfajok 465
Formai csoportok 466
A forma külső keretei 473
Sorismétlés (473) Rím (475) Refrén (476)
Belső forma 477
Szimbolika (477) Természeti kezdőkép (497) Áttételes fogalmazás (504) Gesztus-költészet (507) Irreális képek (510) Szürreális képek (511) Emberközpontúság (512) Párbeszédes előadás (513) „Ál-epika" (514) Szókimondó szövegek (516) Emelkedett stílus (517)
Népi líra – irodalom előtt 518
Időrend 523
Honfoglalás előtti örökség (523) Középkori szövegek (526) 16. századi szövegek (534) 17. századi szövegek (536) 18. századi szövegek (545) 19. századi szövegek (555) A népdal új stílusa (562)

A népszokások költészetének definíciója – *Dömötör Tekla* 566

A kutatás története 566
Rítusénekek 569
A napfordulók rítusénekei (571) A naptári év más szokásaihoz és az emberi élet fő fordulóihoz fűződő rítusénekek (575)
Dallam nélküli mondókák, rigmusok, köszöntők 576
Prózai szövegek 577
Népi színjátékok 577
Bohózat (582)

A gyermekkor költészete – *Tátrai Zsuzsanna* 584

A műfaj meghatározása, kutatástörténete 584
Mondókák 586
Szórakoztató, oktató, nevelő, szoktató mondókák (587) A természeti és társadalmi környezettel való kapcsolatot tükröző mondókák (589) Mondókák a gyermekjátékokban (595) Mondókák a jeles napi köszöntő szokásokban (599)
Dramatikus jellegű játékszövegek 599
Lírai játékdalok 603
A gyermekkor költészetének főbb jellegzetességei 608

Siratóének – *Károly S. László* 611

Módszertani bevezetés 611
A siratás hiedelemfunkciója, szerepe a halotti-temetési szokásrendben 613
Funkcióváltás, funkcióvesztés, paródiák 615
A siratás helyi (népi) terminológiája 615

A siratószövegek főbb alkotóelemei, motívumkincse 616
A siratóénekek alkotás- és előadásmódja, főbb típusai, rétegei egy siratón belül 628
Összegzés és kitekintés 631

Ráolvasás – *Pócs Éva* 633

A ráolvasás műfaja 633
A ráolvasások kutatása 636
A ráolvasás használata 638
A ráolvasás működése 641
A magyar ráolvasások rendszerezésének elvei 642
A magyar ráolvasások szövegcsoportjai 645

Archaikus népi imádságok – *Erdélyi Zsuzsanna* 692

A műfaj kutatásának története 693
A műfaj előkerülése, befogadása 699
A műfaj jellemzői 704
Eredet, történeti rétegek 720

Munkásfolklór – *Nagy Dezső* 749

A munkáshagyomány-kutatás története 749
A hazai agrárszocialista mozgalmak költészete 750
Az agrárszocialista népköltészet tematikus csoportjai (751)
Az ipari munkásság szellemi hagyományai 759
Összefoglalás 771

Bibliográfia 773

Rövidítések jegyzéke 845

Személynévmutató 847

Helységnévmutató 861

Képek jegyzéke 867